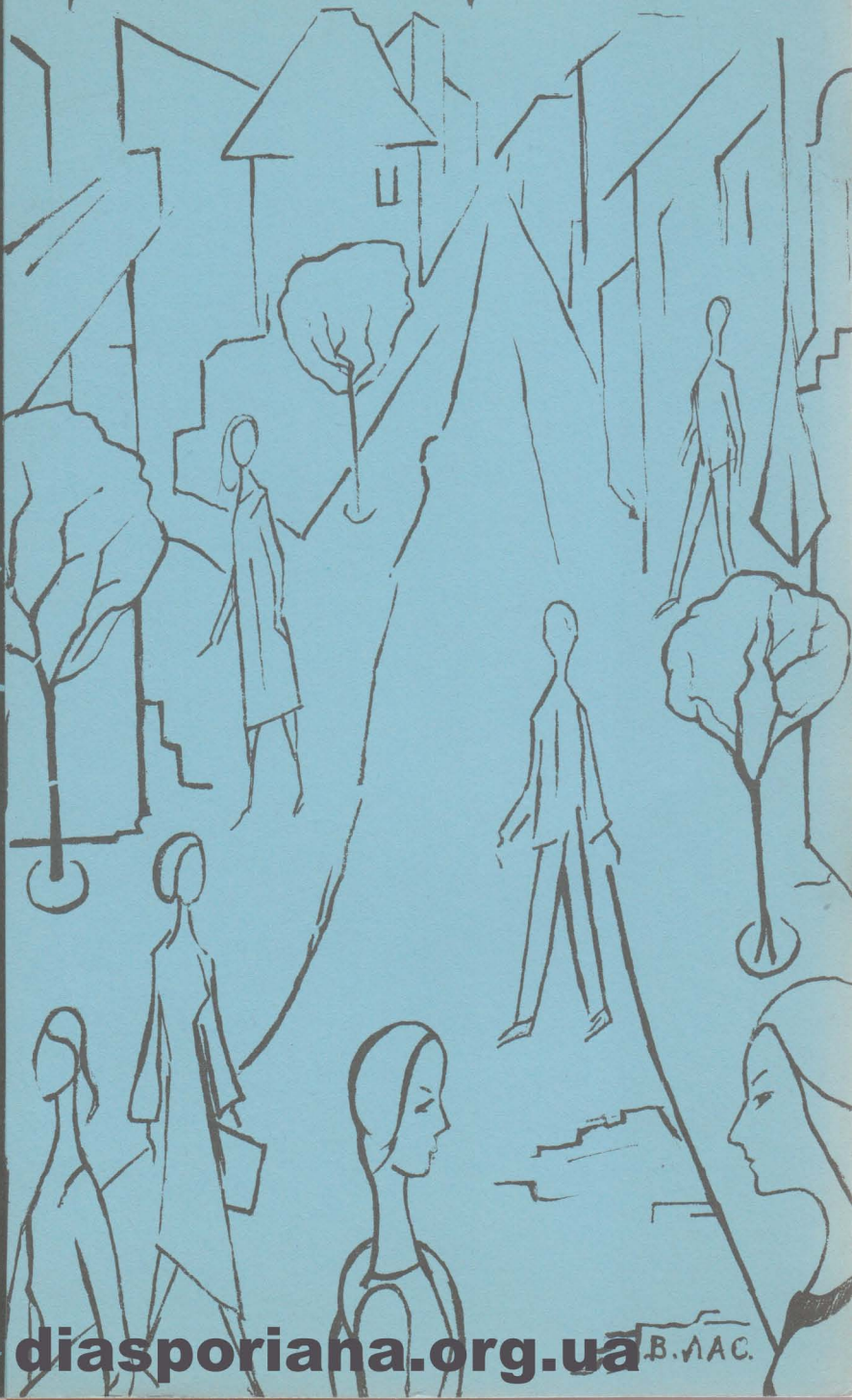

МИРОСЛАВА ЛАСОВСЬКА

ДЗІНКА МОЛОДІСТЬ

diasporiana.org.ua В.ЛАС.

MYROSLAVA LASSOVSKY

VIBRANT YOUTH

«*BREAKERS*»

NOVEL

«Probojem» — Ukrainian Publication Co.

TORONTO

1983

МИРОСЛАВА ЛАСОВСЬКА

ДЗВІНКА МОЛОДІСТЬ

Том II

«БУРУНИ»

РОМАН

diasporiana.org.ua

АСОЦІАЦІЯ ДІЯЧІВ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ
УКРАЇНСЬКЕ ВИДАВНИЦТВО «ПРОБОЕМ»

ТОРОНТО

1983

КАНАДА

Всі права застережені

Літературна редакція: В'ячеслав Давиденко

Мистецьке оформлення: Володимир Ласовський

Copyright — 1983

Том II

«БУРУНИ»

Грицько Кли́н підняв з-поміж трави золотистий горіх, який тількищо упав з дерева і висипався з гіркого, зеленого покрівця. Вдарив горіхом об кам'яний стовп огорожі і, розстрошивши його, зранив собі долоню гострими уламками. Перед ним сестра із скорботно схиленою головою. Вона прийшла пішки з Озерян і принесла тяжку звістку: старший брат Орест помер у концентраційному таборі, в Березі Картузькій, а батько помирає вдома.

Грицько слухав важкі слова, які були тим важчі, що та, яка їх проказувала, заходилася сухим кашлем. Звернув болісний погляд у глибину неба, ніби жаліючись йому, чи, може, чекаючи звідтіля на розраду. Та небо було спокійно байдуже.

Грицько не вмів плакати. Пес, що з натугою дивився на свого пана, жалібно завив.

— Не вий, Тигре, не допоможе!

У відповідь Тигр завив ще протяжніше.

— Чи ти хочеш, щоб і я завив разом з тобою? Дай ти мені спокій, бо як завию, то втечеш з переляку!

Пес зрадів, що пан заговорив до нього, підскочив і потягнув шорстким язиком по неголеній Грицьковій бороді.

— Ну, та й чого ж нагло зрадів, дурненький? Чи не розумієш ти, що Ореста замучили, що я вже брата не побачу? Пес заскавулів і принишк під огороженою.

— То... бачиш, Грицю, я не хотіла сюди йти. Що ж робити. Братові вже не поможемо. Пропав він для нас навіки... Але тато наші такі хворі, ой кажу тобі... вже і тих ліків не хочуть пити, що їм лікар приписав.

— Оленко, я їм не прощу!

— Кому?

— Та тим полякам! Помщуся за смерть брата!

— Ой, та вони тебе замордують, як і нашого Орестика!

— Не дамся, сестро, я сильний! Чусш, яка місь у мене? — і бив себе у широкі груди кулаком, а вона тихо витирала мокрі, почервонілі очі.

*
* *

Отець Калиневич не задержував Грицька, коли після похоронів свого батька прийшов до нього попрощатись і подякувати за опіку, добрі поради і родинне тепло. Отець Порфірій і жалів, що Грицько його покидає і журився. Все ж велике господарство було на голові того дужого, хоч і безногого парубка. Хто ж його тепер заступить? А якщо й заступить, то скільки за це заправить? Сам отець Калиневич не зуміє вести господарство так, як вів його цей наймит. Чи наймит? Він же йому нічого не платив. Гриць жив у них як у себе вдома. Прошаючись, запитав отець Порфірій Грицька, як винагородити вірного слугу за довголітню працю. Грицько розсердився:

— Ви мені, отче, платили добрим серцем. Та ви мені й життя врятували. Це я вам мушу дякувати. А коли вчинив що злого — то простіть.

— Багато в мене немає грошей, знаєш... але прийми хоч малу заплату. Є в мене готівкою півтисячки золотих...

— Мені не потрібні гроші. Бо по батькові лишилось мені землі доволі, коні хороші, худоби досить і все потрібне добро в господарстві є.

— То прийми бодай цей невеличкий подарунок, — і отець Порфірій відчепив від камізельки золотий ланцюжок, а з ним із кишеньки витягнув золотий годинник.

— Прошу, не відмовляйся. Хай цей годинник залишиться тобі, як згадка по мені.

Пані Калиневич плакала. Поплакувала й наймичка. Оксани не було, вона на студіях у Кракові, а Івась — в концентраційному таборі, в тому самому, де недавно помер з побоїв Гриців брат.

Перейшовся ще Гриць по подвір'ю, потермосив Тигра за вуха, а на Куцого насварив, бо скавулів, немов знав, що пан його вже не повернеться. Пристанув ще раз біля помпи, дивився, дивився на фіртку, в якій так часто при-

виджувалась йому Марися в білій хустці, із зарум'яненими щічками. Відколи майстер Винницький відіслав Марисю у гори, Гриць знелюбив його. Хоч він і не вірив, що Марися дала б згоду вийти за нього заміж, але щодня бачити її так було любо... Що ж, минулося...

*
* *

Ніби в якомусь вичікуванні минув перший час Грицькові в Озерянах. Не знав, як до нього поставляться озеряни, чи приймуть його з довір'ям, як рівного собі, чи як довголітнього наймита. Незабаром спостеріг, що його не цураються, заходять у хату і до себе запрошують, поради питають. Та не в тім'я Грицько битий. Зміркував, що шана ця не йому належить, а померлому братові, який багато труду поклав для господарського і культурного розвитку Озерян.

В неславному для Польщі 1930 році Орестові було вісімнадцять літ. В тому році польське військо перевело в селі пацифікацію, внаслідок якої один селянин помер. П'яні вояки прикладами били чоловіків і жінок. Десятеро залишилося навіки каліками з поламаними руками, ногами, ребрами і повідбиваними нирками, а дві молодичці народили мертвих немовлят. В будинку «Просвіти» спалили бібліотеку, понищили музичні інструменти. В молочарні поламали центрофугу, а із сільськогосподарської кооперативи повикидали весь товар на вулицю, полили нафтою і спалили. Поторошили теж інвентар господарів. Потерпів і батько Клин. **Не** до науки було вже Орестові. Коли він побачив, що поляки вчинили в цілій Галичині, цілковито віддався підпільній роботі.

Дідич Озерський морально дуже терпів за нелюдські вчинки польського уряду. Докоряв соймові у Варшаві, за що поляки згідливо прозвали його хлопоманом. Коли б не любив замку, в якому народився, тих піль, лісу, саме село, людей, їхніх звичаїв, давно продав би маєток і жив у Варшаві. Але ні, він, коли уряд запропонував йому розпродати маєток польським колоністам, які наїжджали із західної Польщі, не погодився. Малими клаптями, по два-три морги, продавав українцям з Озерян, потрішки і

ліс розпродував, аж поки уряд йому цього не заборонив. А коли далі настоювали, щоб продавав землю полякам-колоністам, винайняв господарку Янкові Птасінському.

*
* *

Янко Птасінський від початків свого знайомства із Надією Винницькою, сподобав собі її і радів, коли вона приїжджала до них. Тому, що Надя працювала у підпіллі і якраз в Озерянах переводила вишкіл дівчат, яких підготовляла до вступлення в Організацію Українських Націоналістів, то й поїздки її до Озерян були доволі часті. Завжди вона заходила до вуйків Павлюків, а відтак і до Птасінських.

Іванка Птасінська не знала про нелегальну працю кузинки, але догадувалася, що не задля неї, не задля батьків її, в погоду та й негоду, вона їздила до Озерян. Посестринному любила Надю, та хробак заздри, незрідка, гриз її сумління. Іванка заздрила, що Надя залишилася принциповою в своїх національних поглядах. Коли дізналася, що поліція арештувала її нареченого, то спершу жаліла сестру, а далі почала снувати пляни одруження її з поляком, Станіславом Березовським. Калиневича засудили на вісім років тяжкої тюрми. Чи ж за два-три роки не забуде Надя його, чи не вигаснуть її почування до хлопця, хоч і вродливого, а все ж голого-босого, та ще й з найменшими виглядами на добру працю?

Надя не підозривала кузинки в тих намірах, а коли вона вихваляла Березовського, то слухала тільки з насмішкою. Журба за нареченим поїдала її сили. Одна надія на війну додавала ще снаги. І як же зраділа, коли закарпатці створили своє військо і проголосили незалежність. За Закарпатською Україною незабаром, певне, і вся Україна повстане!

Пізно вночі, коли виразніше можна було чути закордонні радіовисильні, сиділа за радіоапаратом і старалась вловити бодай вісточку про війну. Та події в Європі розгорталися, здавалось їй, надто повільно. Надя бажала якнайскорішого розвалу Польщі, а з тим і повернення з табору судженого. Тимчасом і через радіо і в пресі польський уряд вихвалявся своєю великою потугою, летунством, залізними когортами вишколеного війська.

Запевнена допомогою Англії і Франції, бундючилась «моцарствова», як той півень, і вже навіть у своїх мріях посягала по Берлін і збиралась танцювати на Лінденштрассе краковяка. З Москви Варшава теж кепкувала і погрожувала, що, в разі війни, одним махом її розтрошить. Москва — то дурний, неповороткий ведмідь, і повести його на ланцюгу для Польщі буде неважко.

Та сталося протилежне.

Бомбардування німецькими літаками Варшави, блискавичний розгром польської піхоти німецьким вояком, що сунув за сталевими танками, заскочили бундючних поляків.

Ян Птасінський відпускав робітників до війська і мав роботи по вуха, і тим себе оправдував, що ще не пішов воювати. В роботі допомагав йому Березовський, і ні в гадці не було Птасінському в будь-чому Березовського підозрівати. А було таки в чому! Бож Станіслав Березовський не був супроти польської влади безневинний. О, ні! Вже декілька років він працював для німецької розвідки.

*
* *

Іванка почула гудіння літака, всунула в кишеню штанів бравнінг і вийшла з хати. На брамі зустрілася з Стасем.

— Добрий день, пані Птасінська, - ніби збентежено привітався.

— Добрий день, пане Стасю. Чоловік мій в канцелярії?

— Так, ласкава пані.

— Що це за літак летить? Щось не могу розібрати.

— Іванка дивилася на синє, пречисте небо, на тлі якого щось чорніло. - А ви вертаєтесь до Познання чи прямо до війська?

— Тільки ще дещо допоможу панові Птасінському, знаєте, тепер стільки праці з виплатою, всякі обчислення, а там і в армію.

— Літак летить прямо на нас. Якщо це не наш, то може бомбардувати буде? Побіжу до чоловіка.

— Так, так, поспішайте. Хто його знає, що може статися!

Іванка бігцем кинулася у подвір'я. Та втім, ніби стрі-

лою, прошило її питання: - чого це Березовський іде у поле?- Оглянулася. Березовського не видно. Літак майже над головою. Хоч як боялася, завернула до брами. Тут, заслонений муром, Березовський посилав літакові, малим дзеркальцем, світляні знаки. Обернувшись до Іванки плечима, не бачив її. В першій хвилині Іванка хотіла пожартувати, мовляв, час на хлоп'ячі забави невідповідний, та зразу спохватилася.- А коли він справді дає летунам якісь умовлені знаки?- Якщо це польський літак, то чому заховався за мур? А якщо німецький?... Іванка метнулася до канцелярії.

Там було повно люду. Стала на порозі. - Чи слід турбувати чоловіка в таку хвилину? А що, коли б піти до Збиха Озерського, розвідати, що він задумує робити і що може порадити?

Озерський прийняв її чемно, але на запитання, що він плянує робити, не дав відповіді.

- Я така схвильована! Вже чотири дні, як мій чоловік мусів був піти до війська, а тут стільки справ! Я б сама не дала ради в господарстві.

- Так, війна вибухнула надто несподівано.

- Самі признаєте, що мій чоловік не може тепер йти. Ви певно маєте найновіші відомості. Скажіть, як виглядають справи? Ні від кого не можу нічого дізнатися.

В замку рух. Старий льокай кермував працею робітників, які пакували образи в дерев'яні скрині. Стуקותи молотків лунали по закутках.

- Пакуєтеся... значить виїжджаєте. Куди забираєте ці образи? Кажуть, Варшава сильно збомбардована.

- Не забираю, тільки хочу зберегти від можливого знищення.

Сиділи в кімнаті на першому поверсі в робітні молодого Озерського. Вікно виходило на вежу, порослу мохом. Іванка у м'якому фотелі. Вдягнена у довгі штани і светер з великими кишнями. Волосся мала гладко зачесане і була непідмальована. Виглядала свіжо в проміннях сонця, що падало на неї крізь зачинене вікно.

«Вона зовсім гарна, коли не притруситься зайвою верствою пудри»,- подумалось Озерському. Іванка зтягалася димом папіроси, тримаючи її так, що Озерський добре бачив на її пальцях дорогоцінні перстені. І папірос-

нищо поклала на чорному, круглому столику з думкою, що Озерський оцінить вартість цієї гарної мініатюри. Завважила, що Збих подивився на папіросницю і чекала, що похвалить її. За неї Птасінський заплатив великі гроші. Та Озерський не зацікавився папіросницею і чекав, щоб співбесідниця пішла собі геть. Іванка, ніби зрозумівши його бажання, підвелася, щоб вийти. Сходячи широкими сходами, що з першого поверху вели до залі, звернулася до нього.

- Мені було б цікаво почути вашу думку про Березовського.

- Чому я мав би про нього думати? Хіба ж знаєте, що я не маю ніякого відношення до працівників вашого чоловіка?

- Так, може справді він не вартий найменшої уваги. Але мене затурбувала сьогодні його поведінка, хоч признаюся, що я навіть мала симпатію до нього і думала сватати його з Надею Винницькою.

- О! Чи ж панна Надя зірвала з Калиневичем?

- Ні, не зірвала! Але, як вам вже відомо, він дістав вісім років, а це шмат часу. Думала я, що може б незле було, коли б вони побралися, значить Надя з Березовським.

- Ну й наговорили! Врешті не слід мішатися в чужі справи! - холодно зауважив Озерський.

- Та я тільки так, жартома,- збентежено відповіла.- Бачите, сьогодні я зловила Березовського на тому, що він дзеркальцем давав знаки літакові, що над нами перелітав. Майже певна, що це був не наш літак. В першій хвилині я хотіла застрілити того зрадника, шпигуна!- Останні слова вигукнула з робленим патосом.

- Можна знати чим?- із зневажливою посмішкою поспитав Збих.

Іванка вийняла з кишені бравнінг.- Вже третій день не розлучаюся з ним. Чоловік наказав носити.

- А я не ношу зброї.- Лівий куток рота Озерського глумливо підсмикнувся. Він справді співчував цій жінці. - Кого ж ви боїтеся? Нас, поляків, чи може...

- Намірилися сказати, українців? Чому завагалися? Думаєте ображуся? Мені нічого за це соромитися. Так, так, більше боюся українців, як поляків, хоча у відношен-

ні до них не відчуваю ніякої вини. Нічого злого їм ніколи не вчинила.

«Яскравий тип ренегата», - подумав Озерський.

- Цікаво, що скаже мій чоловік, коли розповім йому про пригоду з Березовським. На вас, бачу, моє відкриття не справило враження.

- Навашому місці я б нічого панові Птасінському не казав. Він запальний і може... Прошу передайте йому привіт. О, ще хвилиночка! Чи б не зробили ви мені малої прислуги? Ви згадали панну Винницьку. Передайте і їй привіт від мене і... - Озерський пішов у капличку і вернувся з товстою книгою, оправленою в старовинну палітуру. - Передайте цю євангелію вашій кузинці. Вона зуміє нею заопікуватися.

Іванка стояла посеред залі, поважно дивилася на молодого графа. Описля спрямувала зір на ікону. - Цю ікону теж хочете заховати?

- Не знаю, що з нею робити. Стягати боюся, щоб не знищити. Побачу, як воєнні справи будуть розвиватись. Якщо фронт наблизиться, то може замурую разом з капличкою. А...а пригадуєте, як панна Винницька обстоювала, що ця ікона староруська? Вона така гаряча українська патріотка.

- Так, чому ні, пам'ятаю. Тільки мова була про Ченстоховську, яку поляки нібито вкрали в українців. Того дня ви Надю назвали Неїтою. Пам'ятаєте може і це?

- Та, справді! Неїта!... Які давні часи!

Іванка вийшла головними дверима, прикрашеними дельфінами. В руках несла важку книгу, а в серці, крім заздрости за Неїту, несла деяку приємність з розмови. Про Березовського вона нічого не скаже чоловікові, бо, справді, чоловік часами буває непогамований, ще його вб'є. Сама вона ані гадки не мала стріляти Березовського. А що так сказала Збихові, то тільки для того, щоб почванитися металевою іграшкою і показати себе відважною.

Тимчасом в замку зносили дерев'яні паки з порцеляною в підземелля і там їх замурували.

Зробили це вчасно. Фронт, хоч і не наближався, але втікачів була така сила, що годі було їх десь примістити. Озерський відступив втікачам цілий замок, а що між

втікачами були хворі і навіть ранені, то він помагав їм, як і чим тільки міг. Розбита сотня кавалеристів і недобитки змоторизованої частини розтаборилися в двірських забудованнях. Та не довго засиджувались. Тікали далі на південь, до Румунії, казали. А що автами ніяк було їхати далі, бо не вистачало бензини, то забрали майже всіх двірських коней.

Ні Птасінського, ні Озерського, ніхто з військових старшин не питає, чому вони не в уніформах.

Був абсолютний безлад.

В тому безладді одного дня шез Стасьо Березовський.

Іванка намовляла чоловіка теж тікати. Куди, сама не знала. Ось з заходу сунуть німці, а зі сходу - москалі. Видко, що Польщу ще раз поділять між себе сусіди. Чи ж не краще вже до культурних німців, як диким москалям в руки потрапитися? Та Янко не вірив у поразку «моцарство-вої». Залишився на місці.

Замок цілковито спорожнів. Від'їхали останні втікачі. Поїхав на захід і Збих Озерський. Починалась сльотлива осінь. В Гірному вже нова влада, большевицька, працювало НКВД. Від того НКВД Птасінський дістає наказ з'явитися до них.

Кіньми дісталися Птасінські до Гірного. Заїхали до вуйків Винницьких. На дев'яту вранці Янко вже був в будинку НКВД. Перелякана Іванка залишилася у вуйків. Надя потішала кузину. Та горе не було вже таке велике. Увечері Янко повернувся. Був мовчазний, поспішав додому. Ще тієї ж ночі вернулися до Озерян, ще тієї ж ночі спакували найпотрібніші речі, попрощалися з Іванчиними батьками, які ранесенько забрали кращі меблі Птасінських у школу. І зараз таки втекли на Захід. Втекли до німців, бо хоча в НКВД сказано було Птасінському, що він може залишитися в маєтку, яке стане колгоспом, і працювати в ньому як агроном, він не вірив, що серед самих селян Озерян буде йому безпечно. Між ним і ними чейже кілька років була незгода.

**
*

А Надя тимчасом вичікувала вістки від Івана. Хтось казав, що бачив його пораненого, коли втікав з концентраційного табору. Хтось переповідав чутку, що бачили його мертвим. Але були й такі, що бачили живим. Тим останнім Надя найбільше хотіла вірити. Та Калиневич не повертався.

Був уже кінець листопада. Був чорний вечір і густий дощ з холодним вітром. Надя з матір'ю сиділи в кухні. На плиті шипіла вода в чайнику, грілась вечеря, а сірий кіт грався стружкою на підлозі. Мати нахилилась над шитвом, а Надя сиділа навпроти неї біля стола, підбгавши під себе ноги. Монотонним голосом розповідала про те, кого бачила, з ким говорила. Казала, що Влодко Гринюк радив їй шукати праці і що він сам береться підготовляти театральну п'єсу з життя наймитів. Пропонував і їй грати в цій драмі ролю жінки, чоловік якої в останньому акті вішається. Надя відмовилася.

Знагла дівчина насторожилася. Підвела голову з розпущеними косами. Наслухувала. Їй здавалося, що почула знадвору чийсь кроки. Але за дверима було тихо. Пес не брехав, бо Винницький впустив його в майстерню. Надя знову тупо, мовчки дивилася на чайник.

Після того, як за тиждень перед її весіллям поляки арештували Івана Калиневича, Надя виявила багато ініціативи й відваги. Їздила до адвокатів, суддів, просила, сварилася. Не допомогло. Діставала від нареченого короткі листи, в яких він ні на що не скаржився. Та Надя знала, що в Березі Картузькій знушаються з в'язнів, б'ють, тортурують. Вона плакала, жаліла Івана, мати жаліла доньку, а батько, щоб не бачити доньчиної скорботи допізна сидів у майстерні.

І до Берези Картузької їздила дівчина декілька разів, але ні разу дозволу на побачення з нареченим не дістала. Одна надія на війну додавала їй сил.

І війна грянула. Та не така, якої вичікувала. За два тижні укладено договір між двома сумежними з Польщею державами, і ще ніхто й не розібрався в ситуації, а вже було по всьому. Польщею поділилися і місцеві комуністи помогли в організації нової влади. Правда, їх швидко виарештувано і влада опинилася в руках окупантів.

Коли прийшли перші в'язні з Берези Картузької, Надя кинулась їх розпитувати. Один колишній в'язень казав їй, що таборова сторожа ранила його, і він недалеко міг відійти від табору. Товаришам прийшлося його залишити на дорозі, але місцеві люди, поліщуки, забрали Івана до себе у хату. Приобіцяли ним заопікуватися.

Надя поїхала на Полісся. Розпитувала, шукала, не знайшла. Ні з чим повернулася під батьківську стріху. Очі запалися, світили нездоровим вогнем. Дома не бралася ні до якої праці, часто, часто виходила на місто, шукала людини, яка дала б їй надію, що Іван вернеться. Знайомі співчували їй, радили взятися до якоїсь праці, щоб забути про горе, але Надя не слухала їх порад.

**
*

Вслухалася в сумовите вигравання чайника, в тужливу музику вітру. І от знову почулося шарудіння на ганку.

За хвилину почула тихий стукіт у двері.

Встала і відхилила завіску на скляних дверях. Незнайома людина глянула на дівчину з-під насуненого на очі капелюха. Почула голос: - Чи можу увійти?

- Прошу, заходьте,- і відчинила двері.

- Чи маю приємність говорити з панною Винницькою?

- Так...

- Добрий вечір,- вклонився незнайомий матері Винницької, яка не вставала з-за стола. Вона недовіжливо дивилася на людину в шкурятяній куртці, в мокрому капелюсі, заболочених черевиках.

- Я прийшов з певним дорученням від Івана Калиневича...

- Боже! Не може бути!- скрикнула дівчина.

- Тихо, чого це ти, Надю?- мати швидко підвелася і допомогла доньці сісти на крісло. Надя була бліда, хиталася.

- Вибачте, що не підготував вас до цієї вістки. Зроду я неотеса, не навчився, як поводитися з людьми,- добродушно оправдувався гість.

- Скиньте куртку. Повісьте тут біля печі.- Винницька присунула до теплої печі стілець, поклала на нього капелюх і куртку.

- Сідайте, прошу... Донька трішки хвора, перевтомлена.

- Моє прізвище Яковлів, а ім'я Яків. Яків Яковлів. Прийшов з німецької сторони.

- Івась живий? Здоровий? - ніби лякаючись злої відповіді, тихо спитала дівчина.

— Живий і здоровий, як риба.

— Мамо, ви чуєте? Івась здоровий, як риба! Чому ж він не прийшов? Чи не обдурюєте? Мені казали, що був застрілений.

І що значить молодій людині бути трішки пораненою. Був, та вже все погоїлося.

— Скажіть, яка це була рана?

— Куля зачепила м'яз в шії. Та, кажу, все минулося. Пан Калиневич говорить тепер краще за мене. Чуєте, я з роду загикаюся.

— А нам казали, що він у ногу поранений і тому не міг тікати.

— Та в ногу... то ніби теж... та навіщо про це вже гадувати, коли все минулося. Нога давно загоїлася. Залишився тільки малий шрам. Правда, два шрами. Там, кудюю влетіла куля в стегно і кудюю вилетіла.

— Де ж він тепер? На яку долю пішов до німців?

— Та то всього два тижні, як ми його туди забрали. Всі живемо в мого дядька. А далі будемо бачити, що нам діяти. Одне знаю: під москалями нам не бути! Я з трьома товаришами вирішили переходити до німця. За два місяці досить надивилися та й наслухалися всячини від них і про них. Кажу вам, жеброта і нас прийшли на жебраків обернути. Але що я вам буду розповідати, ніби ви того не знаєте?

— Як ви здибалися з Івасем?

— Випадково. Сидів на дорозі і відпочивав. Вже були б минули його, та він нас задержав. Про дорогу розпитував. Слово за словом, і ми розговорилися.

— О, мамо, який він бідний!

— Бачите, пане Яковлів, Калиневич - це наречений моєї дочки.

— Думаєте, не знаю? Іван мені все розповів. А... а... але в мене є лист від нього до вас,— і гість витягнув з нагрудної кишені сорочки згорнений папір. Надя вхопила лист і, швидко перебігши його очима, розплакалася й вибігла у сусідню кімнату. Мати намірилася була йти за донькою, але гість задержав її: — не йдіть, хай поплаче. Це з радості. Такий плач кріпить людину.

— А ви скажіть тепер мені по ширості. Рани на шиї і носі не лишили якихсь наслідків?

— Майже ніяких. Ще тяжко йому повертати головою, але воно з часом пройде. Він здоровий козарлюга.

— Добре, що живий. А то ми так боялися за нього і за доньку. Бачите, яка вона марна. Де там! — Розмовляючи, Винницька накривала на стіл. — Прошу сідайте їсти.

— Не годиться самому. На всіх почекаю.

— Як так, то піду покличу чоловіка. Зовсім за нього забула. Зрадіє старий, почувши вістку. Він так за донькою пропадає... одна вона в нас і ось, на очах тане. — Винницька втерла сльозу, що котилася по лиці, накинула теплу хустку на плечі і вийшла.

Яковлів залишився сам за столом, на почесному місці. Ласо дивився на скибки білого хліба і паруючу гречану кашу, политу підсмаженим салом. Ковтав слину, але не посмів братися за їжу. По хвилині увійшла Надя.

— Дякую за листа. Дякую, що зайшли. Коли вертається? Івась забороняє мені їхати туди. А я таки проберуся до нього. Разом з вами. Візьмете мене?

— О,о! Не можна! Раз сказано, що ні, то ні! Ми з Іваном друзі, правда не довго як пізналися, та я його слухаюсь. Ви мені вибачте, але так, як він сказав, так і буде! Ви маєте залишитися з батьками! Кордон, який тепер нас ділить, довго не встоїться. Як німці рухнулися, то будуть сунути далі. Лихоліття тількищо розпалюється. Краще вам той час перебути біля батьків, на своїй землі, як тиняться хто зна де.

— Я не могу жити у вічній непевності за нього!

— Чого ж ви хочете ? Краще думаєте буде, як Іван вернеться сюди і його зараз арештують? Москалі всім політичним в'язням не вірять. Вони знають, що ми тільки за самостійну Україну будем боротися. А я споді-

ваюсь ще не раз до вас загостити. Не виженете?!

— Не жартуйте! Як до рідних приходьте! Але... я таки піду з вами за кордон! Не перечте! Іван не буде гніватися. Побачите!

— Таки, таки ні, кажу! Не можна вам туди!

— То скажіть Івасеві, що я на нього дуже гніваюся!

— Добре, все скажу! Але для більшої певности ви все про це йому гарненько напишіть!

— Ні, ні! Не кажіть йому цього!

— Самозрозуміло, що не скажу!

— На дівчину дивився зрілий мужчина, середнього росту, з чорними, бистрими очима з-під густих брів. На його неголеному обличчі позначалася втома. Рівний довгий ніс, великі уста і приліплена до лица глумлива усмішка.

Винницький не послішав до несподіваного гостя. Ще й жінку задержав у майстерні. — Нехай там вони наговоряться. Може він їй таке щось скаже, чого при нас не сказав би. Може й вона також щось більше йому скаже, як при нас сказала б. — Коли прийшов у кухню, зняв із себе робочу блюзку, помив спрацьовані руки і шойно тоді увійшов у їдальню. Привітався з гостем здержано. З обличчя вичитував вартість пришельця. Деяке підозріння, яке мав спочатку, цілковито розвіялося.

— Бачиш, Надю, я тобі казав, що все буде добре. Так воно і є. В Калиневичів вже були?

— Ні! Спершу зайшов до вас. Ще не пізня пора, то сьогодні й до них навідаюся. Теж маю віддати їм листа, ну і поглянути, чи здорові.

— Про здоров'я не дуже то питайте, бо в отця пароха серце не надто добре. Іванові не кажіть цього. Чим же він допоможе батькові? Прошу, набирайте ще каші і зразика беріть. Такі, як моя жінка зрази робить, ніхто не зуміє. А ти, Надю, піди і може попередь Калиневичів, підготуй їх до вістки. Бо хоч вістка і добра, але сильне хвилювання хворій людині може пошкодити!

— Та дай доньці повечеряти!

— Не хочу, мамо, побіжу!

— Панно Надю, а я скажу Іванові, що ви худі як тріска і не хочете їсти.

— Не кажіть йому того! Ще подумає, що я геть споганіла.

— Думаєш, що гарна з чорними підковами під очима? На, випий і ти полинівки. Не пошкодить. Апетит буде кращий. І ви пийте, не дивіться на нас. — І майстер наливав уже котрусь то з черги чарку гостеві.

— Відмовлятися від чарки не буду! Голова в мене тверда! Яковлів сміявся і вже навіть перестав загикуватися.

Надя нашвидку з'їла, накинула наопашки дощовик і вийшла.

Скільки втіхи на плебанії спричинила вістка про Івана, годі описати. Кожний по-своєму на неї реагував. Потім перейшли всі до хати Винницьких, щоб докладніше розпитати Яковліва про різні подробиці.

* * *

Наступного дня Оксана не йшла, а летіла до хати свого нареченого Богдана Ясінчука. Батько погодився, що коли вона одружиться з Ясінчуком, тоді разом зможуть їхати до Кракова на дальші студії. Знав отець Порфірій, що тільки його хвороба держала доньку при ньому. Без неї і Ясінчук не хотів їхати, хоч до закінчення медичних студій бракувало йому лише кількох іспитів.

— Тепер, коли вже знаю, що Іван живий то здоров'я, моє здоров'я, напевно покращає. Буду молитися за вас і вичікувати вашого повороту. Бог милосердний, вислухає... може.

Хоча день був холодний і не переставало дощити, Оксані було легко і весело. Ось, ось, і ще одна хата, ще ця стежка під насипом і вже видно стріху хатини Ясінчуків!

Богдан, наймолодший син у старих батьків. У них три старші, вже жонаті. Добрі господарі, а що брати любилися, то як лиш могли, допомагали наймолодшому «вийти в люди». А Богдан був і здібністю, зразковою працьовитістю та поступами в науці відплачував і батькам, і братам за поміч в студіях.

Що старі Ясінчуки зраділи вісткою про Івана Калиневича, то не диво. Знали про нього і сини, які жили від батьків недалеко, а ще кілька годин пізніше ціле містечко Гірне знало, що Іван Калиневич живий і здоровий.

Правда, були в Гірному вже й нові люди, свіжопри-

булі із сходу, так звані східняки, що працювали як службовці і вчителі. Вони не раділи доброю вісткою, бо ніколи про Івана Калиневича не чули і мали свої власні турботи. Майже всіх їх прислали зі східніх земель України. Між ними були і хороші люди, з щирим серцем, а були й такі, що бездумно, сліпо виконували накази Москви і не довіряли «західнякам».

* * *

✱ В найближчу неділю вийшли в церкві три оповіді разом. А у вівторок, в невеличкій церковці, що навпроти плебанії, гімназійний катехіт повінчав колишніх своїх учнів, Оксану Калиневич з Богданом Ясінчуком.

Оксана скинула зимовий плащ і залишилася в сірому костюмі. Богдан теж був в сірому убранні. Ні квітів, ні дружок. Зате радість на лицях новоженців, сльози зворушення в очах отця Порфірія, що не підводився з-перед престолу. Всю коротку церемонію простою навколішки і молився. Мати чекала в хаті з перекусом і з тривогою, бо того самого дня Оксана виїжджала. Яковлів мав новоженців забрати з собою.

* * *

Вістка від Івана і надія на короткотривалість договорів між Москвою і Берліном повернули дівчині снагу до праці, до життя, хоч те, що почало творитися в Гірному, не давало причин до оптимізму. Часті арештування, передусім інтелігенції, так українців, як і поляків, лякали найсміливіших. Все ж Надя почала шукати праці.

У районному відділі охорони здоров'я пошукували робітника-статиста. Надя зголосилася на ту працю, і її прийняли. З іншими службовцями вона їздила по містечках і селах, де були аптеки, щоб переводити в них інвентаризацію. Зима вже розпочалася не на жарти. Морозні, короткі дні. Їздила Надя саньми, закутавшись в бунду. Батьки побоювалися за її здоров'я, а вона, як не диво, не застуджувалась, а навпаки, почала поправлятися. Скріпла і рвалася до роботи. В шпиталі, який підлягав райздороввідділові, треба було перевести інвентаризацію: ходити, вислухувати нарікання на брак того, чи ін-

шого. І хоч заготівля продуктів і медикаментів належала до господарського сектору, скарги треба було вислухувати і обіцяти написати про них до обласного відділу. А шпиталь потребував найконечніших речей.

Приємною була робота коло заснування дитячих ясел. До цієї праці була прикріплена лікарка Роза Фройнд, яка втекла з Варшави від німців. Приміщення для дитячих ясел не було гяжко знайти. Директор жіночої семінарії за Польщі з приходом большевиків втік і покинув гарний мурований дім з шести кімнат. У майстра Винницького райздороввідділ замовив сорок ліжечок з драбинками. Із націоналізованих аптек привезено вати, спирту, йодини. Вже й начиння кухонне придбали. Але на тому і скінчилося. Не було вже чого націоналізувати, а грошей на устаткування забракло. Будинок замкнули, і доктор Фройнд сиділа без діла в канцелярії. Чекала, коли придуть гроші.

Тим часом у шпиталі відчувався брак лікарів. П'ятеро поляків лікарів повтікало у Польщу, а звідтіл прибуло тільки двоє жидів-лікарів.

Директором шпиталю спочатку був малий, рухливий доктор Дідик, українець, який і за Польщі був директором. На перших зборах профспілки медичних робітників виступив новоприбулий з Варшави, молодий лікар Розенберг. Говорив багато і досить добре, ще й прикрашував промову цитатами з короткого курсу історії комуністичної партії, то й не диво, що присутній на зборах голова партійного комітету призначив його директором шпиталю.

Та Розенберга всі в шпиталі недолюбливали. Не злюбив його і доктор Шрегер, завідувач відділу охорони здоров'я. Тож всякий контакт із шпиталем держав секретар Козловський або статистик Винницька. Доктор Шрегер завжди говорив рівним, притишеним голосом, з виду був поганенький, бо і ніс у нього був задовгий, і рот завеликий, і плечі згорблені, та й мав хоробливий колір лица від улькуса, виразки шлунка, але був надзвичайно хорошою людиною. Співпрацювати з ним Наді було приємно. Заприязнилася теж з Розою Фройнд, навіть почала її вчити по-українськи, бож вона цією мовою ні слова не вміла сказати. Зате Фройнд вчила Надю по-жидівськи.

А тимчасом НКВД переводило арешти і арештованих з їхніми родинами вивозили на Сибір.

Одного дня Надю запросила до себе Софія Хом'якова. Вітаючись, Надя спостерегла помітне схвилювання суддевої. Вона через кухню повела її у їдальню, в якій вчилася за столом її пасербиця Оріся, а далі у вітальню. Тут, на килимі гралася ляльками дитина.

— Вибачте за непорядки. Скільки не припрятуй, а дитина все одно понакидає. Прошу, сідайте, панно Надю.

Надя сіла у глибокий фотель. — Це привілей дітей робити безлад,— відповіла, думаючи про те, що могло бути причиною запрошення.

— Катеринці вже чотири роки і скільки її не вчу... чи ви догадуєтеся, про що хочу з вами говорити?

— Ні.

— Відколи арештували мого чоловіка, я втратила духову рівновагу. Залишилася з двома недолітками. Нікого більше з родини!

— Ви маєте приятелів!

— Ет! У кожного свої клопоти! Нікому тепер не солодко, всі перелякані, то й навіть приятелів ще моєю трагедією журити! Одначе, тривога і передчуття ще чогось гіршого — це одна справа, а друга... не дивіться на мене так перелякано. Мені не можна закривати очей на те, що діється. Вивозять же родини арештованих, мушу і я бути приготована на вивіз. Та не про це хотіла я з вами говорити.

— Не треба думати про найгірше. Вірмо в краще завтра!

— Ви вірите?

— Хочу вірити!

— Добре! І я хочу, але... чи ви знаєте, що чоловіка вже вивезли з Гірного? Куди і як мені тепер їхати, щоб бодай передачу, чисту білизну йому повезти? — Суддева стирала непрохані сльози з очей. Хвилину сиділа мовчки. Мале дівча умостилося їй на колінах. — Не йдеться про мене, я сильна, ще не така стара. Але діти! Ось це мале, мій найдорожчий скарб! — Мати гладила дитину по ясній голівці. Дитина тулилася до неї і просила не плакати. — А Оріся, як самі бачите, яка худесенька. Вік такий, що

сильно росте, а охоти до їжі ніякої. Та чого це я розманижилася? Панно Надю, я хочу передати вам ключа до нашого музею. Мене журить його доля. Стільки коло нього напрацювалися, так радів ним мій чоловік!...

— Я маю ключа до музею.

— А я думала, що вже у вас його забрали. Добре, що маєте... але справа не в самому ключі. Справа, яку я хотіла б вам сугерувати, не зовсім проста. Йдеться про те, щоб забрати з музею і сховати найвартісніші книжки. Боюся, щоб нова влада їх не знищила. Треба захоронити річники «Руської Народної Ради», що починаються з 1848 року. Там і протоколи цієї нашої першої галицької політичної організації. Я вірю, що ви зумієте зберегти їх так, щоб ні шашель, ні вогкість не пошкодили!

— Чи ви підозріваєте, що большевики можуть знищити такі цінні книжки?

— Не знаю напевно, але ніяк я тим людям не вірю. Вони творять нову історію від часу своєї революції, так, ніби до 1917 року України зовсім не було. Ми мусимо зберегти докази нашої давности і живучости.. То як, обіцяєте забрати ці книжки?

Надя в душі признала слухність Хом'яковій, але, з другого боку, усвідомлювала небезпеку. Треба викрасти книжки, а з ними й каталоги. А якщо її будуть питатися про них? Всі знають, що вона працювала в музеї. Почнуть допитувати, тягати по судах чи до НКВД! Знає від Гані Галан, яка працює в народній освіті, що новоприбулий інспектор з Харкова, Влодко Волощук, добрий чоловік. Коли він перебирав від Влодка Гринюка бібліотеку і інвентар «Просвіти», то деякі книжки казав покласти окремо в кут кімнати і, чи то жартуючи, чи серйозно, сказав, що вони будуть спалені. І так в тому куті опинилася «Історія України» Грушевського в обкладинці графіка Кричевського, історичні твори Андрія Чайковського, історія Миколи Аркаса і інші книги, які у москалів на індексі заборонених. Коли наступного дня інспектор Волощук прийшов докінчувати інвентаризацію «Просвіти», книжки ці були замінені іншими, і не так багато вже їх там стояло. Це Влодко Гринюк вночі забрав книжки і заховав. Очевидно, що Волощук мусів завважити брак заборонених книжок, але ні словом про це не запитав. Від того дня Волощука гірняни шанували і любили, але... але не всі новоприбулі є волощукками!

— Ви вагаєтеся! Так, воно річ ризикована, та вам не первина йти на ризик! Чи може помиляюся?

— Дякую за довір'я. Безперечно погоджуюся з вами, що забрати деякі речі з музею потрібно, доцільно...

— Мало стверджувати доцільність, треба визнати конечність!

— Може й так. Постараюся це зробити. Одначе не ручуся, що вдасться.

— Дуже вам дякую, один камінь спав мені з грудей.

— Не ви мені, а я вам повинна дякувати, що освідомлюєте мене в тактиці советів. Та, говорячи про наше положення, чи не краще було б вам кудись виїхати? В якусь іншу місцевість, а може й за кордон?

— Це неможливо! Наша втеча погіршила б положення чоловіка. Та й наражати дітей на небезпеку не можемо. Скільки ж то вже людей постріляли большевики на кордоні! Ні, ні!

Їхню розмову чула Орися, що якраз увійшла у вітальню.

— Я б теж не покидала татка, большевики напевно випустять його. Татко добрий, нікому зла не робив!

— Я певна цього, Орисю, — усміхнулася Надя до дівчини.

— Чи ви теж боїтеся москалів так, як моя мама? — Орися сіла навпроти Наді. Одну ногу підігнала під себе. Мати подивилася на недбалу позу пасербиці, але не звернула на це їй уваги.

— Якщо маю бути з тобою широкою, то так, боюся.

— Яке москалі мали право арештувати татка? Татко був суддею і судив тільки злочинців, злодіїв, бандитів. Татко не бандит, не злодій, щоб його замикати в тюрму! — викрикнуло дівча.

— Ті, що його арештували, може й не були москалями, могли це бути українці або жида, або...

— Вони говорили по-московському!

— Це ще не доказ, що вони москалі.

— Не вірю, щоб українці могли арештувати татка! Татко добрий українець, кращий за всіх! — майже гістично скрикнула Орися.

— Вона ще замолода, панно Надю, щоби розуміти

такі складні справи,— втрутилася до розмови Хом'якова.

— Мені вже тринадцять років,— гордовито сказала пасербиця. — Прошу вас, поясніть мені, як то українці могли арештувати мого татка, коли він нічого злого не зробив!

— Коли б вони не арештували татка, то їх би самих арештовано. Це хитра метода, яку стосують москалі до уярмлених народів. Це нищення неросіян їхніми ж власними руками.

— А навіщо вони таке роблять?

— З жадоби панувати над іншими.

— Не розумію і не бачу в цьому цілі. А ви думаєте, що вони татка випустять?

— Певно, що випустять.

— Якщо ні, то я всіх їх зненавиджу! Чи ви вмієте ненавидіти?

— Ще не думала над цим.

— Ви надто м'якого серця! А я їх, тих москалів і навіть українців, що москалям помагають, уже ненавиджу! Я їх всіх проклинаю! — Дівчина була бліда білістю лілеї з помітними синіми прожилками під тонесенькою шкірою.

— Орісю, як ти говориш?! Що з тебе виросте, коли вже дитиною починаєш проклинати. Прошу, перестань так говорити!

— Може тебе, мамо, не болить так сильно арештування мого татка! Я його люблю більше, як ти, і ти на мене не кричи! — Дівчина встала і вийшла з кімнати.

Надя попрощалася. Ідучи додому, відчувала докори совісті, що не зуміла розрадити дівчини. Ті благальні очі дивилися на неї з надією, а далі з обвинуваченням за нерішучість і безсилість.

Наступного ж таки дня Надя умовилася з Ганею Галан, яка вже вийшла заміж за Генка Йовика, піти в музей. Вночі, після проби хору туди пішла з нею і її чоловіком. Ганя з Надею увійшли в будинок. Генко Йовик сторожив знадвору. Ніч була ясна, всі речі на місцях. Не засвічуючи світла, Надя знаходила потрібні книжки, давала їх Гані, а та виносила їх надвір. Не минуло й десяти хвилин, як всі вже йшли до хати Винницьких. Йдучи се-

редмістям, чули крики і плачі з різних сторін. Видко, із Гірного вивозили людей на Сибір.

Тієї ночі Надя зовсім не спала. Жахалася думки, що й родину Хом'яків заберуть з міста. Ввижались їй вогники-очка лілейної краси Орісі. Надя затискала кулаки, до болю кусала губи. Тривожна візія майбутньої долі тих, яких викидали з-під рідних стріх, не покидала її до ранку.

Ранком, тільки розвидніло, пішла до Хом'яків з надією побачити суддеву, її дітей і пригорнути їх до себе. Вона надто холодно з ними попрощалась!

Прощатися вже не було з ким!

За залізну штахету фіртки, видно, зачепилася і роздерлася пухова перина або подушка. Довкруги білили розвіяні пушинки, на сходах декілька виделок і ложок. Там же вишивана скатертину. Надя підняла скатерть, склала її і забрала з собою. Верталася додому поволі. Старалася стримати сльози, але не всилі була їх вгамувати. Біль здушував горло, крик розпачу рвався з грудей. Місто мовчало. Із затисненими устами, мовчазна ішла Надя...

* * *

Минали дні, місяці. Надя Винницька працювала в бюро, виступала на концертах, то співаючи в хорі, то солісткою. В перших місяцях мала декілька вісток від нареченого. Та минув рік, настав другий — і відомості заглухли.

І знову п'яний травень. За ним не забарився соковитий зеленню червень. Зозулині кування-віщування і вистукування дятеля, а ночі із солов'їними трелями, запахом резети і матіолі.

Одну таку лагідну, тиху ніч прорізали вибухи гарматних стрілен. В Гірному переполох, метушня. Одні тікають на схід, це ті, що два роки тому звідтам приїхали. Місцеві причаїлися, бояться. Енкаведисти ходять по домах і арештовують людей. Арештовують залишки інтелігентів. Небагато наарештовано, бо й не дуже багато часу їм залишилося. Німці ось-ось під містом. НКВД втекло. Арештованих не випустили і не забрали з собою. Їх повбиваними залишили в підвалах тюрми.

Тікали совети, наступали німці. Залізні танки розбивали гусеницями дороги, ламали придорожні деревця. Сунули русяві германи з закоченими руками сорочок. Уже перші стежі увійшли до Гірного. Ранок. Гарматні стрільна пролітали понад містом, розривалися під синім небом і падали на землю і дахи залізним дощем. Одно стрільно розірвалось на середній бані церкви Петра і Павла, друге запалило баню церковці, що ще в середньовічному містечку виструнчилось на високому березі ріки. Горіли будинки.

Надя стояла близько вікна. Біля неї Оля Іванчукова, що прибігла до Винницьких. Вона боялася залишатись в своїм домі з двома синочками. Чоловік кілька днів тому виїхав до Львова, і там його заскочила війна.

Перед домом зупинилося кілька вояків. На хідник поставили кулемет і стріляли з нього вздовж вулиці. Були видимо стомлені, спітнілі, але рухи в них були опановані, самопевні. Нагло Оля Іванчукова позбулася страху і через веранду вибігла на городчик, де цвіли різнокольорові квіти. Нарвала пригорщу стокроток і кинула їх до вояків. Ті здивовано глянули на неї, а далі усміхнулись, вхопили кулемет і побігли вулицею далі. Іванчукова вернулась до хати з виразом задоволення в чорних очах.

— Пані Олю, ви цього не повинні були робити! — невдоволено завважила Надя.

— Це ж наші визволителі! — вигукнула жінка.

— Не надійтесь, що німці воюють за вас або за мене.

Ми їм цілковито чужі!

— Ви плачете за москалями?!

— Цього не кажіть! Не плачу за москалями, але й не маю чого радіти, що прийшли німці.

— За Австрії то таки було добре! Ви тих часів не пам'ятаєте!

— Німці це не австрійці. А поза тим ви їх теж не пам'ятаєте.

— Пам'ятаю виразно! Нам тоді жилося зовсім добре. Мій тато був австрійцем.

Цей діалог чула Винницька, але не хотіла забирати голосу. Так, батьком Іванчукової був австрієць, який жінці залишив, крім доньки Ольги, двох синів. Сам

загинув підчас Першої світової війни. Після того родина пані Олі ще збагатилася на трьох братів. Вони від двох інших батьків, і прізвища у братів різні. Об'ємистих вимірив мати, яку обидва інші чоловіки покинули, соромилася праці. Граючи ролю дами, в робочі дні вона сідала перед хатою і читала дешеві романи. Дітей посилала тільки до перших клас. Кожне з них закінчило чотири класи і зразу йшло на зарібкову працю. Першим пішов найстарший до стрижія підмітати підлогу, а далі — інших братів потягнув у цю роботу. Легка ж бо була. Згодом діти почали добре заробляти, але злидні, яких зазнали в дитинстві, залишили сумні наслідки. Спершу середуший брат захворів на сухоти, а далі пішли й молодші.

Декілька разів бачила Надя високий хрест з розп'яттям, спертий на стіну хати, з якої гомонів стукіт молотка, що забивав цвяхи в трунах. Останню поховали матір. В живих залишився найстарший син і донька Оля. Старший син здоровий, а Оля мала вилив крові з горла. Та недуга якось вщухла. Два її малі синочки виглядали цілком здорово. Це Любцьо, завжди усміхнений, блідолиций, грубенький хлопчик, і серйозний Богданко, з гострим, як у матері, поглядом. Обидва хлопчики були слухняні, тихі й дуже боялися матері.

— Добре, пані Олю, погоджуюся з вами, що за Австрії жилося краще, але це ще не причина, щоб вітати німців квітами.

— А гарні вони хлопці, що?

— Признаю, як мальовані, але...

— Добре, вже не гнівайтеся! Хай буде по-вашому.

* * *

Був шостий день війни. Далекий грюкіт гармат, мов далека громовиця, глухо дуднів зі сходу. З тим грюкотом мішався гул моторів літаків. Цей гул помітно кріпшав.

Винницький працював біля нової хати, яку ніяк не міг довести до кінця. Щоправда, була вона вже під дахом, кімнати мали підлоги і двері, та ще бракувало вікон, сходів на горище і стільки, стільки роботи! Якраз стругав віконну раму, коли надлетіли літаки. Прибігла

налякана Надя. Мати крикнула їй, щоб сховалася у пивницю. Надя ще раз глянула вгору і побачила, як з трьох літаків висипалось щось ніби сірнички з пронизливим свистом. За свистом повітря струснули страшні вибухи. Перший вибух настільки приголомшив її, що вона впала і дальших вибухів не чула. Минула хвилина і все стихло. Надя підвелася з землі. Біля неї стояла стривожена мати.

— Доню, ти жива? Не поранило тебе?

— Ні, мені нічого, а ви? — обидві струшували з волосся і одягу порох розбитої цегли і землі. — А де ж тато? Це тато стогнеть! — З румовища доносився тихий стогін. Дедалі він затих.

— Тату, тату, де ви? — з божевільним острахом кричала Надя.

Зі звалищ відповідала мовчанка. Позбігались люди. Відкидали дошки, гасили вогонь. Бомба розірвалася на вершку хати. Горіли крокви.

Винницького знайшли закиданого дошками. Лежав лицем до землі. Підняли й поклали на траву, між якою буйно зростав ромен. Жінка й донька припали до майстра.

Тату, вас ранило? Де болить? Дуже болить?...

— Прощай, моя вірна подруго... прощай, люба дитино... я... я вас... дуже любив,— ледь чутно прошепотіли уста пораненого. Потім вони болісно затиснулися, ніс витягнувся, лице пополотніло, очі заплющились. На викривлене болем обличчя спливав спокій враз з Божою волею із синього, погідного неба. Майстер Винницький помер. Відламок бомби перебив йому хребет.

Другого дня жінка і донька відпровалили Винницького на цвинтар, на вічний спочинок. Ішли за простою труною тільки вони дві. Попри них гуркотіли танки, гуділи авта, повні озброєних німців. Таких похоронів того дня в Гірному було кілька. Без священників, без співу, без квітів.

* * *

І отцеві Порфірієві прийшлося швидко розлучитися з життям.

В Гірному ще не було впорядкованої влади, та й війська того дня не проїжджали. Одна тривога серед

мешканців. Цю тривогу посилила чутка, що більшовики прямують на місто. Люди позамикалися по домах. На вулицях порожнеча. Більшовики не вернулися до міста. Не знали, що ні одного ворожого вояка в місті немає. Ховаючись в житах, йшли попід містом. А там побачили німців, що гусакom ішли дорогою. Більшовики сипнули по них рушничним вогнем. Один німець упав вбитим. Більшовики шезли у житах, а німці дійшли до перших хат передмістя. Було це там, де жили Ясінчуки. З десятиох хат взяли десятиох дорослих чоловіків на відплатний розстріл. Хоч як усі не плакали, хоч як не пояснювали, що вони Богу духа винні, що ніхто з місцевих на німців не стріляв — всіх десятиох чоловіків розстріляли. А проте жінки випросили у німців, щоби бодай дозволили призначеним на смерть висповідатися. Дозволили. Покликали отця Калиневича. Він усіх висповідав. На його очах згнуло десять чоловіків. Кілька годин опісля серце отця Порфiрiя перестало битись.

А тут і Іван Калиневич повернувся. Радість зустрічі наречених притьмарила жалоба в двох хатах. Про шлюб і мови не могло бути.

Надя працювала тепер у військовому шпиталі. Місцевий шпиталь перетворили на чисто військовий. Щодня привозили з фронту ранених вояків. Шпиталь був переповнений. Поранені лежали на ліжках, на столах і на сінниках по коридорах. Праця для Наді була не легка. Боялася, щоби не зробити помилки. Діагнози лікарі часто писали готичним письмом і невиразно, а всякого роду поранення і ускладнення були настільки незрозумілі, що дівчина боялася цієї відповідальної роботи. Просилася, щоби звільнили її з цієї праці. Та головний лікар, який був також і місцевим командантом, запевнив її, що це потриває недовго. От ще кілька днів і шпиталь перенесеться далі на схід, а гірнянський буде звільнений для місцевого населення.

Так і сталося. Німці посунули вглиб України.

* * *

Іван Калиневич давно забув про свої рани. Малий шрам виднів над комірцем сорочки, а лівий кутик рота ніби був стягнутий донизу. Надя не сказала йому, що за-

примітила це. Навпаки, запевняла, що не бачить найменших змін на лиці. Жартувала тільки з перших сивих волосків, що засіялися в буйній чуприні, і запевняла нареченого, що з ними йому до лиця.

Калиневич працював багато. Хоч не вірив німцям, а все ж думав, що, добре ведучи з ними політику, можна буде якось досягнути незалежності України. Німці сунули з піснею: «Німеччина понад усе», для них Україна це земля, яка має годувати надлюдину-німця. Українське населення — це погній, яке має на німців працювати. Так, Іван знав про це. Але знав також, що бажаних вислідів своєї політики ніколи німці не досягнуть. І українці ніколи не дадуть себе знищити. Час воєнний, нагода придбати зброю, без якої немислима річ боротися. Німці з москалями потовчуться, а далі і народ заговорить. Не просьбами, а зі зброєю в руках. Тим часом треба напружено працювати. Всю адміністрацію треба захопити в свої руки. Українці вміють рядити самі собою. Це певне. У Львові створився вже свій уряд, який проголосив відновлення української держави.

Правда, відважних, які посміли проголосити відновлення незалежності, німці арештували. Але щоб волю до самостійності в українському народі знищити, треба б хіба цей народ до кореня вигубити. На таке діло німці неспроможні.

В Гірному пожвавилось життя. Навчання в школах майже нормальне. Зі сіл прибуло до гімназії багато дітей. Учительський склад виключно український. Поліція українська. Вже останніх тяжче ранених вояків відтранспортовано до Кракова. Здоровим дали відпустку до Німеччини. Шпиталь вільний. Доктор Дідик призначений його директором. Але брак лікарів-українців. Є кілька лікарів жидів. Доктор Розенберг втік з Гірного. Повідкривалися приватні крамниці. Кооперативу збираються закладати, але найважливіше таки для німців українське збіжжя. Податкові бюро накладають щораз більші податки грішми і в натурі. Німці мусять їсти. З колгоспів потворились лігеншафти. Для них потрібні агрономи. В лісах потрібні лісничі. Всюди треба фахових людей, а їх бракує!

Янко Пtasінський знав, куди йому вдатися. Не тільки що написав прохання дістати управління доб-

ром в Озерянах, але й поїхав до Варшави, щоб поклопотатись у вищих чинників. Остаточно дістав призначення на управителя у свої довоєнні сторони.

Коли Ян Птасінський вернувся до Озерян, вже була зима. Порожні стайні і шпіхлірі, мізерні стирти соломи. Одна бараболя ще в купках чекала на вивіз до Німеччини. Взялися вже морози, і була небезпека, що вона померзне.

В школі ще жили Павлюки і до них Птасінські заїхали. Та це тільки на перших кілька днів. Не так Янко, як Іванка поспішила замешкати в замку.

Свою кімнату Іванка влаштувала на першому поверсі, який був менше знищений. Вибрала собі колишню спальню графині Озерської. В ній мешкав за большевиків неодружений глава колгоспу і дуже її занечистив. Паркет був такий пошкоджений, ніби хтось товк по ньому молотком. Неймовірно забруджені були стіни.

Від батьків привезли Птасінські переховувані там меблі. Високі вікна, з видом на оголені дерева саду, заслонили тюлевими завісами, підлогу вкрили килимом, стіни помили. І тепер почувала себе графинею. Сходячи на нижній поверх, до порожньої великої залі, де ще тільки скоморохи на запліснявілих фресках вигравали на флейтах, підносила голову, манірно притримувала спідничку двома пальцями, відставаючи мізинний. Ішла, здавалося їй, у довгій криноліні, в пишній позі аж у кухню. Треба було варити чоловікові обід, бо прислуги жадної не було.

Ян Птасінський мав багато турбот. Не було ні зерна на посів, ні коней, ні людей до роботи. Написав до Берліну прохання про приділ засівного зерна і чекав на відповідь. А звідкіля взяти коней і людей? По нараді з жінкою вирішив піти до Грицька Клина.

Залубні заїхали перед хату Грицька Клина. Було вже по Різді. Надворі морозно і вітряно. Грицько, хоч і здивувався візиті Птасінських, але того не показав. Несподіваних гостей запросив у хату, де крім нього були мати й сестра.

— Признаюся, пане Клин, що я у великому клопоті, — по-українськи заговорив Птасінський. Він уже давно

на слух вивчив цю мову, але дуже рідко нею користувався. Думав, що говорячи українською мовою, прихилить до себе Грицька.

— Якщо я не буду мати робітників для сівби, то не засію ані одного морга поля.— Птасінський замовк, а Грицько не обзивався. Мовчанка була надто довга. Птасінських не прошено ні скинути хутер, ані сідати.

— Пане Клино, я знаю, що з вашим словом у селі рахуються, і тому прийшов до вас. Ви можете сказати людям, щоб прийшли до мене на роботу. Сяк чи так німці змусять їх у мене працювати. Та я не хочу скаржитися їм. Хочу з вами це полагодити по-доброму. Буду платити найвищу платню. Скличте збори і виясніть це людям.

Грицько надумувався. Попросив Птасінських сідати. В хаті було тепло. Сам він був тільки у полотняній, вишиваній сорочці, в сірих грубих штанах. Одна штанина загнута нижче коліна. Сьогодні він ще зовсім не надягав протези.

— Який же я недотепа! — раптом викрикнув і розсміявся Птасінський. — Важливі справи годі насухо полагоджувати. От вип'ємо, то й бесіда ліпше йтиме.— З тими словами він витягнув з кишені пляшку з німецькою етикеткою і поставив її посеред стола. Вмить помітив, що маневр з горілкою не вдався. Коли ні чарок, ні закуски на стіл не поставлено, а Грицько все ще мовчав, Птасінський почав заходити з іншої сторони.

— Чи ви вже дістали з Гірного запотребування на робітників? Деякі села вже дістали. Поїде молодь у Німеччину, аж закуриться за нею. А там, знаєте, як їм буде по фабриках і у бауерів. І їсти не будуть мати що і коварзувати над ними будуть.

— Знаю, чув про це кляте розпорядження.

— Тож чи не краще буде, коли я дам людям роботу? Випишу посвідки, що вони працюють у лігеншафті, тут таки в Озерянах, і молодь не поїде до Німеччини. Ну, як дасте робітників?

— Не від мене це залежить. Є громада, хай вона й рішає! Я тільки виконую її рішення.

— Що ви вилазите з громадою! Я всіх їх знаю. Не мало мав з ними діла. Ви щось інше. Жили в місті, і не

деінде, а в плебанії, зустрічалися з мудрими людьми, то й розуму набралися. Чи не так?

— Ви про озерян зле не говоріть! Щоб їх знати, треба було з ними жити в приязні. А так за Польщі не було. Ви до селян ніколи не були прихильні. Прийшли тепер, бо мазурів тяжко вам стягнути!

— Ого, як ви, пане Клин, все знаєте! Думаєте не дістану робітників з Польщі? Помиляєтеся! Та з Польщі навіщо, коли їх і тут доволі!

— На горе ви сюди приїхали, пане Птасінський. Було б краще і вам, і нам, коли б ви сюди не поверталися!

— Я повернувся, бо батьки моєї жінки тут. Вона тужила за батьками. Дайте руку, будьмо приятелями. От випиймо по чарці!

— Ми горілки не вживаємо.

— Жартуєте! — Птасінський підступив до Грицька і поклепав його по плечах. — Час від часу не пошкодить хильнути доброї горілки.

— Поки я господар у цій хаті, пиятики тут не буде!

— Силуване не милуване. Як собі хочете! А... я ще хотів вас спитати про ті поля, їх большевики забрали від вивезених на Сибір. Вони державні і тепер мусять увійти до лігеншафту.

Гриць Клин підвівся з-за стола, затиснувши зуби. Ще миті і був би Птасінського як не вдарив, то вигнав з хати.

— То ви ще хочете користати зі землі нещасливців, яких вигнали з-під рідних стріх у сибірську тайгу? Не дочекає вам цього! Тут є родини покритвджених, і вона їм дістанеться до часу, аж вигнавці повернуться.

— А коли родин немає?

— То село гуртом працюватиме на них і користь буде спільна!

— По закону вони належать державі. Я заступаю право держави.

— Держава є на те, щоб захищати права громадян. Чи німецька держава буде заступати наші, українські права?

— Це... що іншого.

— І я так кажу! Тому раджу вам не втручатися в наші громадські справи.

— Вважайте, щоб вас німці в цюпу не замкнули! З німцями гратися не можна. Це нарід, який любить порядок!

— З нами теж не вільно гратися! За насильство буде-мо відплачувати насильством. Не були нам страшні ні поляки, ні москалі, ми й німців не злякаємося!

— Чи ми, поляки, були аж такі злі?

— Краще не згадуймо!

— Моя жінка і її батьки — українці, роками служили вам, учили ваших дітей. Ціле життя проплісніли в Озерянах!

— Іменно проплісніли. Користи з них не було ніякої!

Іванка сиділа як на жарі. Хотіла була щось сказати, але не знаходила слів. Янко зрозумів незручне положення жінки і спробував прийти з поміччю.

— Панство Павлюки вже старші люди, добрі педагоги...

— Цього ще замало. Та не говорім про них. Не на те ви сюди прийшли.

— Так. Отже, як буде? Можу рахувати на вашу поміч?

— Я вже сказав. Як громада вирішить, так і буде.

— Коли можу сподіватися відповіді?

— Коли наспіє час. До весняних робіт ще далеко.

— Алеж мені люди потрібні вже тепер! Чи ви бачили, в якому стані всі забудовання? Ніби вандали перейшли через двір! Замок знищений, а шпихлірі, стодоли і стайні порожні. Ні коней, ні одної корови. Ви не знаєте, де все це добро поділося?

— Не знаю!

— Думаю, що коли б я заглянув до селянських стаєнь, то не одну корову впізнав би!

— Добровільно вас не пустимо! А коли прийдете під охороною німців, то виставимо свідків, що до колгоспу забрано від вивезених селян двадцять корів, тридцять чотири коні, двоє лошат, чотири телиці і кільканадцятьоро свиней та поросят. Це все ви перебрали у дворі, не так?

— Що ви вигадуєте!

— Головою колгоспу був москаль, і він утік. В замку, коли тут був фронт, жили німці, і від них ви

дістали ключі і право оселитися в ньому. Не так воно було? Моя нога в замку ні разу не була і до стаєнь я не заглядав. Вам прийдеться відповідати за все добро, яке в ньому застали.

— Я нічого не застав! Присягаюся! Чуєш, Ясеню, як зі мною тут говорять?

— Пане Клино, як ви смієте так говорити до мого чоловіка! — Іванка підвелася видимо обурена.

— Я його не посуджую, але хай і він не пробує заглядати до наших стаєнь. Досить вже з них москалі виволочили!

— Пане Клино, я не хочу з вами воювати! Живімо в згоді. Ну, добре, не цікаво мені, де ділися двірські корови...

— Вам може не цікаво. А може й знаєте де ділися, та не хочете признатися. Зате нам цікаво і ми хочемо знати, де зникло добро наших односільчан!

— Мене тут не було, і я нічого не знаю! Бігме, вірте мені. Ну, дайте руку на злагоду. Не будьмо ворогами! — Птасінський приступив до Грицька з витягнутою правицею. — Ну, що, не хочете? Обіцяю помагати вам в чому тільки зможу, а взаміну ви мені допоможіть, бо, бігме, не дам ради. Якщо поля будуть стояти облогом, то вам користі не буде!

— Двірські землі належать нам!

— Вони ніколи вашими не були! Це землі графа Озерського!

— Граф Озерський їх не купував, не купували і його діди.

— Смішні речі вигадуете. Даровані вони були самим польським королем!

— Так, загарбані від українців в війнах, а відтак даровані.

— А коли я поговорю з паном Іваном Калиневичем, то його ви послухаете? Він же голова всіх лігеншафтів і в першу чергу за них відповідає!

— Ви з ним можете говорити, але я певен, що пан Калиневич залишить нам вільну руку. А може допоможе в інший спосіб розв'язати цю справу.

— Твердий ви чоловік, пане Клино.

— Одне вам скажу ще, озеряни не підуть працювати у двір. Двірська земля мусить бути їхньою. Ми любимо

землю, хочемо на ній працювати, але мусимо її й мати! Розумієте, що ми обстоюємо історичну правду і право, наше право на неї?

— Ви все торочите своє...

— Не торочу, а кажу правду!

— Хай буде. Що мені до того, яка то правда. Правда завжди за сильним. А у вас стільки сили, що у пса, який з-за плоту бреше, а вискочити на вулицю боїться!

— Не ображайте мене, пане Птасінський!

— А ви мало мене і мою дружину образили? Бачу, що ми ніколи не дійдемо до згоди. А шкода!

**
*

Птасінський сіпнув із злості поводами, що аж коні повернули головами, і залубні рухнули з-перед хати. — Шляк би трафив тих русінуф! Бач, як розпискувалися! І де б то таке за Польщі було можливе! Якщо хама не держати за морду, то ось до чого воно доводить! Запищать ще вони, коли прийдеться їм людський контингент давати! Панщини не хочуть... та ще буде гірше цьому бидлу, як за панщини! Як Бога кохам, буде гірше!

— Заспокойся, Ясеньку, шкода твоїх нервів.

— Я їм ще покажу! Слово гонору, на рачках будуть переді мною лазити.

— Перестань же! Заїдьмо до батьків, може вони щось порадять.

— Твої батьки — це два зера в оцінці тих селян. Не шанують вони тих налитих смальцем товстунів. Їдемо до хати.

— Ясеньку, що з тобою? Хочеш, щоб я розплакалася? Як ти смієш так про моїх батьків висловлюватись!

— Вибач, моє коханячко! Це через тих хамів! Перепрошую! — Коні промчали повз червоний будинок, в якому директор з жінкою пили пополудневий чай з тістечками. Їм і в гадці не було журитися турботами зятя. В нагрітій ідальні директорова витирала хусткою чоло й подвійне підборіддя, а директор — червоний карк. Обое були задоволені з життя.

**
*

Птасінський поїхав до Гірного. Іван Калинович дав йому дві поради. Перша — не втручатися в справи села, а друга — піти до бюро праці і там зробити заповнення на робітників.

Німці вже почали скупчувати жидів у гетто. Тільки ті, що мали якийсь фах, діставали працю, а тому, що у великій мірі, перед війною вони займалися купецтвом, то тепер опинилися без праці. Тож Янко Птасінський найняв десятьох жидівських хлопців і стільки ж дівчат. Правда, до роботи вони не рвалися. Вдаючи, що працюють, чекали, щоб день пройшов і щоб поїхати до своїх родин в містечку і повезти їм із села харчів. А тут стільки ковальської, теслярської і іншої роботи! Птасінський злостився, сварив робітників, але без наслідків.

Тим часом і на селян насунуло горе. Прийшов наказ виготовити списки населення з поданням родинного стану і року народження.

Гриць Клиן поїхав до Калиновича радитися. Дістав тільки одну раду, яку Іван давав і іншим головам сільських управ: поробити фальшиві списки. Ті родини, що мають тільки одну підрастаючу чи вже дорослу дитину, хай подають, а численніші родини — нехай не подають всіх на списку. На випадок контролі молодь повинна ховатися.

Тому, що після втечі большевиків усі папери сільської ради були в руках Грицька, то й проблеми ніякої не було. Він виготовив списки, пропустивши в них аж три сотні дівчат та хлопців.

В уряді праці здивувалися такій статистиці, і зараз же виїхала контроля. Та заки віз з контролерами доїхав до села, молодь встигла втекти до лісу, що вже вкривався весняним листом.

Птасінський зрозумів хитрість селян, але не поважився на донос. Він, як йому здалося, знайшов вихід. Поїхав у Варшаву і відшукав Збиха Озерського, щоб з його поміччю намовити озерян.

Старший брат Збиха загинув під час війни. Батьки виїхали до Англії. Побачивши у себе Птасінського, він зрадив, немовби зустрів давно небаченого друга. Дивній пропозиції полагодити конфлікт в Озерянах здивувався, але не відмовився допомогти. Знову перед ним з'явилася

постать Винницької і надія побачити її. Добре, він поїде не тільки до Озерян, але й до Гірного. Озерський не переставав мріяти про Надю. В пам'яті своїй ідеалізував її до такої міри, що кожна найкраща жінка втрачала свою приналежність в порівнянні з Надею. У Варшаві жив він у батьківській палаті. Цілий дім зайняли німці, а йому залишили тільки дві кімнати. Працював у шпиталі.

Птасінському Озерський обіцяв негайно приїхати до Озерян, а рівночасно вніс прохання до шпитальної адміністрації про перенесення його на працю до Гірного.

І так, одного квітневого дня Озерський зустрівся в канцелярії гірнянського шпиталю з Надею.

Прифронтовий шпиталь німці перенесли вглиб України, а цей, до якого приїхав Озерський, перебрало місто для місцевого населення. Головним лікарем став Дідик. Богдан Ясінчук працював також лікарем, а дружина його, Оксана, хоч і не мала закінчених медичних студій — виконувала обов'язки медичної сестри. Надя працювала секретаркою.

Було біля десятої години ранку. Передгрозовий, хмарний, душний день. Одно вікно в канцелярії шпиталю було відчинене, і Надя сиділа біля нього за письмовим столом. Нікого більше в канцелярії не було. Тількищо вийшла Оксана. Вона завжди бадьора, повна оптимізму і готовості всім помагати, повела свою колишню товаришку Ельзу до дентистичного відділу. Ельза вже встигла в цій сповненій непевності воєнній грозі вийти заміж за багатого жида Кормана. Вже чекала на дитину.

Надя залишилася сама зі сумною думкою, яка то доля спіткає її товаришку. Жидів уже зігнали до гетто, що його німці зробили з густо заселеної жидами дільниці. Кілька століть тому ця частина міста була обведена муром. Рештки цього муру ще збереглися у стінах великої лазні, крізь вікна якої крадькома вилазили жиди за харчами.

До канцелярії постукали.

— Прошу, — сказала дівчина. Свої лікті держала вона на столі, а на сплетені довгі пальці сперла підборіддя. Дивилася на двері, сподіваючись, що це або Оксана, або Ельза.

В дверях став Збих Озерський. Обоє вони були так заскочені зустріччю, що в першій хвилині не знали, що

промовити.

Надя здивовано дивилася на Збиха і її великі очі засвітилися блиском ізмарагду. Опам'яталася перша.

— Хто б то надіявся, пане Озерський. Мені просто не віряться, що це ви!

Він поволі закрив за собою двері і підійшов до стола. Надя підвелася і простягнула до нього руку.

— Добрий день, Неїто! — поцілував він подану руку. Обручки на її руці не було. Це він зразу запримітив. — Не можу описати вам моєї радості, що вас бачу. Ви дуже змінилися.

— Справді? А в користь чи некористь? Прошу, сідайте!

— Дозвольте постояти, хай краще вас побачу. — Він дивився на струнку постать у вузькій, білій спідничці і сірому светері з коміром. — Ми так давно не бачилися. Так давно! Не забороніть уже поцілувати себе хоч у чоло, по-братньому. Ви мені такі рідні! Тужив за вами!

Надя наставила шоку. Він не випускав обох її рук зі своїх долонь. Ніжно пригубився до зарожевілого личка. Нестримно бажав обійняти її, пригорнути і впитися в її уста. Та не посмів. Побоявся неприхильного відруку з її сторони. «Якщо вона має бути моєю, то вона нею і буде!» — подумав і пустив її руки.

Надя вже заспокоїлася, хоч не здавала собі справи з того, чого так дуже схвилювалась. Чи це не постійні пригадування Озерського Іваном, який цілком безпідставно ревнує до Збиха, таж коли б не жалоба по батьках, то вже давно б повінчались!

— Прошу сідати, — ще раз сказала Надя Озерському, вказуючи на крісло.

— Чи дозволите скинути дощовик?

— Самозрозуміло!

Надя підійшла, взяла від нього плащ і повісила на вішаку в куті канцелярії. Йому було приємно, що вона це зробила. Вів за нею теплим поглядом.

— Чи можу знати, які боги привели вас у наш бідний шпиталь? — спитала Надя, сідаючи за стіл.

— Маю відрядження з Варшави тут працювати.

— Не може бути! Це прекрасно! Так дошкульно відчувається у нас брак лікарів!

— Не надійтеся на мене багато. Здається, я вам уже

казав, що не дуже люблю свою професію.

— Ви не можете бути злим лікарем!

— Звідкіля така певність?

— Не знаю.

— Ох, як же це чудово! — розсміявся Озерський. —
— Знову оте ваше «не знаю»!

— Таку дрібницю ви собі запам'ятали?

— Ніколи не забував ні вас, ні того вашого «не знаю». Моя прекрасна Неїта вічно чогось не знає.

Надя споважніла. Чому він сказав «моя прекрасна»? Чим вона властиво є для нього? Він, здається, її любить. Правдоподібно Івась не без причини ревнує до нього. А чи ж для неї він байдужий?

Обоє зніяковіли. По хвилині він витягнув з кишені листа в конверті і подав їй.

— Порадьте, кому маю дати цей папірчик?

Надя взяла листа і перебігла його очима. Задержалася на даті народження. З того самого року і місяця, що і її Івась, а які вони різні.

— Директор Дідик тепер у хірургічній залі. Він вас прийме пізніше. Яка ваша спеціальність, пане докторе?

— Фактично ніякої. Ніби інтерніст, але мусів виконувати працю хірурга, різати руки, ноги, робити трепанациї черепа, навіть приводити на світ немовлята.

— Наші лікарі теж не працюють за спеціальностями. З вами будемо мати вже шістьох лікарів.

У канцелярію увійшов низенький доктор Дідик. Надя познайомила його з Озерським. Дідик кудись поспішав, перепросив Озерського, що не має часу показати йому шпиталь.

— Масу недоліків побачите у нас, але не дивуйтеся. Робимо все, що в наших силах. Вірю, що з вашою поміччю буде нам легше. Коли маєте замір почати працю?

Дідик сьгавав всього по плече Озерському. Смаглявий, з малими, проникливими очима і набряклою жилою посеред чола. Гладко причесане волосся вже поснівило. Надмірно великі вуха і надмірно густі брови. В його черепі було стільки знання, разом з тим розсудку і почуття гумору, що все це разом робило цю людину чарівною.

Озерський, по кількох словах, якими обмінявся з Дідиком, відчув моральну силу цієї людини. «Це індиві-

дуальність не абиякого формату», — подумав і промовив: — Якщо це вам відповідає, то за тиждень можу почати працю.

— Прекрасно!

У відкритих дверях став Іван Калиневич. — Вибачте, не перешкоджаю?

— А леж прошу, пане Калиневич! Чого питаєте? Познайомтеся з доктором Озерським. Буде в нас працювати. До вашого відома, колего, що коли б не пан Калиневич, який завідує лігеншафтами, то наші пацієнти визди-хали б тут, як осінні мухи, з голоду і холоду.

Хвилину обидва мужчини мовчали. Немов би щось пригадували. Що вони думали? Може дивувалися зовнішнім змінам, бож останній раз бачилися ще тоді, коли вусики шойно засівались на їхніх обличчях м'яким заростом. Один одного, здається, оцінювали. Доля для обох була ласкава і не поскупилась вродою. Ще мить і кинулися один одному в обійми.

— Виходить, панове знайомі... То допобачення, пане докторе. Чекаю вас за тиждень. — Дідик потиснув руку Озерського і швидкою ходою вийшов на коридор.

— Як же ти тут з'явився? Знав, що маєш приїхати до Озерян, але ніяк не сподівався побачити тебе тут!

— Не хочеться сидіти у Варшаві.

— А як там?

— Зле і з дня на день гірше.

— Тут теж погано. Злу політику повели німці від перших днів. З такою тактикою далеко не зайдуть. Що думаєш робити?

— Хочу працювати у вашому шпиталі.

— О, це мені зовсім не подобається. Збиху, я говоритиму з тобою одверто. На початку нашої зустрічі остерігаю тебе, що якби ти хотів залишитися до моєї нареченої, то кінець з нашою дружбою. Я Наді нікому не віддам!

— І васю, — схопилась Надя, — як ти можеш робити такі недоречні застереження! Ти мене просто ображаєш!

— Не маю наміру тебе ображати, але ти надто недосвідчена дівчина. Чи не знаєш, що з кохання і злочини пов-повнюють? Скажи, Збиху, ти вже одружений?

— Ні.

— Тим гірше.

— А ти?

— Ах ні. Щось завжди мені перешкодить. Не щастить, та й годі. Але, абстрагуючи від особистих справ, що нового в Озерянах? Птасінський не дає собі ради з людьми! Був ти вже там?

— Власне їду туди...

— Панове, якщо я перешкоджаю...

— Ні, Надюсенько, залишися. Можеш знати про все, про що будемо говорити.— В Озерянах,— звернувся Калиневич знову до Озерського,— є тільки одна можливість дійти до якогось компромісу.

До дверей постукали. Увійшла Ельза і кивнула до Наді. Надя вийшла з нею на коридор.

— Бачиш, Збиху, вся адміністрація повіту в наших руках. Під словом «в наших» розумію «в українських». Німці, якщо вони тут затримаються навіть на кілька років, не зможуть опанувати адміністрації, бо Україна завелика, а крім того не саму Україну вони загарбують. У вас в Польщі, думаю, їм не легше.

— Зовсім зле. Не сьогодні-завтра вибухне повстання.

— Дякую, що ти щирий зі мною. В нас уже йде підготовка до створення власної армії.

— Гратулюю.

— Не дуже гратулюй, бо ми готуємося проти всякого окупанта.

— Розумію, Здається розумію як слід. Ну і що далі?

— Наша організаційна сітка вже настільки сильна, що ви, поляки, нічого тут вже не влієте. Як би не борсався Птасінський, коли не буде поступати за нашими вказівками, то тільки собі пошкодить. Ми не можемо віддавати весь харч до Німеччини. Не допустимо, щоб нарід умирав з голоду. Але говорім про твій маєток. Ви мусите дати нам одну третину орної землі, а за це ми вам допоможемо обробити решту.

— Хіба ж це можливе? Та ж земельний відділ знає величину засівної площі. А коли не знає, то виміряє.

— В земельному відділі наші люди. Все можна зробити!

— Це великий ризик!

— Це боротьба на життя і смерть. Не всім же гинути на фронті.

— Неїта за тебе не боїться? Ти несамовито ризикований!

— Збиху, чого це ти Надю кличеш Неїтою? То не її ім'я, — гостро зареагував Калиневич.

— Якщо вразив — вибач!

— Очевидно, цього тобі не можу забороняти. Але не хотів би залишатися в переконанні, що за дрібницями криється щось інтимніше. Серйозно кажу тобі, Збиху, що я Надю дуже люблю і нікому її не віддам!

— А звідкіль це в тебе підозріння супроти нас із Надею?

— Ти їй не байдужий. Вона сама мені в цьому призналася.

— Приємно про це довідатися! По-приятельськи признаюся тобі, що вона мені теж не байдужа. Чудова дівчина! Коли б це не ти був її нареченим, то вір мені, що я напевно змагався б за неї!

— Дякую за щирість. Коли їдеш до Озер'ян?

— Хоч би й зараз.

— Їдьмо разом. Згода?

Вийшли на коридор. Біля вікна Наля говорила з Ельзою.

— Бачу, що відходите. — Наля підійшла до мужчин. В коридорі ліворуч великі вікна, а праворуч ряд позамиканих дверей. В кінці коридору зелений куц лапатоного філодрону. — Не маєте охоти оглянути шпиталь, пане докторе?

— Приїду за тиждень, тоді й огляну. А тепер ваш наречений повезе мене до Озер'ян.

— О! Ти й не казав мені, що їдеш, Івасю. А де ми примістимо доктора Озерського? Йому потрібне мешкання, а може ви вже маєте де жити?

— Вдячний за вашу турботу, панно... Надю. За житлом ще не розглядався. — По короткій-надумі Озерський вирішив більше Наді не називати Неїтою. Неїтою вона для нього залишиться тільки в думках. Наля, дещо здивовано й допитливо подивилася на Калиневича. Той був серйозний.

Мужчини зійшли сходами на сіру вулицю. Калиневич запросив Озерського сідати у своє авто.

— Котрий з них, кажеш, твій наречений? — з цікавістю визирала крізь вікно Ельза.

— Я ж тобі показала.
— Той в порохівнику?
— Та ні! Той в кратчастому плащі, без капелюха. Та ж брат Оксани. Ти його забула?
— Ніколи його не знала. Обидва, до холери, файні хлопці!
— Ти за хлопцями вже не заглядай,— пожартувала Надя.

— Надю...
— Що?
— Я так боюся!
— Я теж.
— Тобі нема чого боятися. Інша справа мені, жидівці.

— За своїми турботами ти не бачиш, як нам живеться. Не добре і з нами, Ельзо!

— Порівняння немає! Ти знаєш, що мою маму вже забрали з гетта. І куди вони вивозять жидів? Кажуть, що в концентраційні табори. Боюся цього! А знаєш, так жалісно дивились на мене материні очі. Думала я, що зареву з розпуки. А вона навіть не поцілувала мене на прощання. Надю, коли б я мала бути такою злою матір'ю, то краще в тій хвилині мені здохнути.

— Ти такою не будеш!

— Надю! — Вони проходжувалися по коридору, і тут Ельза пристала і поглянула пильно Наді у вічі. — У випадку, коли б зі мною щось трапилося, заопікуєшся моєю дитиною?

Надя не відповіла зразу. Вона не вірила, що Ельзі загрожує небезпека. А якщо Ельза тікати з немовлям не зможе? Брати ж до себе жидівську дитину — дуже ризиковано. За переховування жидів німці карають дуже суворо. Навіть розстрілом. На що рішитися? І як потішити товаришку?

— Ельзо, ти спершу народи дитину, а потім будемо думати. От добре, що Шрегер прийняв тебе на працю. Щодня будемо бачитися, будемо в контактi. Але... вже тепер раджу, якщо народиш хлопчика, то не дозволяй робити вашого ритуального обрізання. Не дуже ти релігійна... а... ну, ти вже знаєш. Та не думай про найгірше.

— Дякую за поради. Поговорю з чоловіком. Дякую, що влаштувала мене на роботу.

— Не дуже дякуй. Шрегер химерна, незрівноважена людина. Не буде тобі з ним легко... Та покищо немає праці відповідної для тебе, для твого теперішнього стану... Ходім в канцелярію, випишу тобі посвідку на zatrudнення. Ще сьогодні піди до вашого юденрату і зголоси там, що працюєш.

* * *

Ельзі не було легко працювати з дентистом Шрегером. На відміну від доктора Ісаака Шрегера, надзвичайно симпатичної людини, що теж працював у шпиталі, Йосип Шрегер був самовпевнений, з грубим образливим гумором. Він з першого погляду знелюбив Ельзу і настоював, щоб замінили її іншою помічницею.

Після першого тижня Ельзиної праці в дентистичному відділі, прибіг до Надиної канцелярії, як фурія:

— Та ж стільки то гарних жидівочок у гетто і ви не могли підшукати іншої? Мене холера візьме з нею. Більш неповороткої жінки я ще в житті не зустрічав! Не можу бачити череватих баб. Ви знаєте, що вона мені встругнула? Прийшов Шмідт, старшина гестапо, що я йому коронку ставлю. Шмідт. Ви його знаєте. Той, що одним махом три тисячі жидів розстріляв, а має жидівку коханку і тримає її тепер у Львові...

— Знаю, докторе, але при чому тут Ельза? І говоріть, прошу, тихіше.

— Я їх всіх маю... знаєте де?

— Рахуйтеся зі словами!

— Перепрошую, якщо вам від того легше. Мені... я на них з другого поверху... розумієте? І та ваша дурнувата Ельза тріпнула дверима і сховалася у виходок. Підіть, може вам відчинить. Я вас прошу, наполягаю, зараз дайте мені іншу помічницю.

Шрегер пітнів із хвилювання. Не був, либонь, свідомий того, що коли б Ельза не вибігла з амбуляторії, то був би кінець для неї і кінець для нього самого. Ельза не могла дивитися, як дентист медословив тому гестапівцеві. А коли Шмідт відкрив рота, в Ельзи набрався поворот слини і вона вже наблизилася, щоб плюнути йому в обличчя. В останню мить опанувала себе, кинула інструменти, що мала в руках, і вибігла.

— Пане Шрегер, я поговорю з пані Корман. Але, прошу, не настоюйте, щоб її викинули.

— Якщо ви самі того не зробите, то я поговорю з доктором Дідиком. Та баба вжене мене в біду. Ви думаете, що мені легко служити німакам? Я їх ненавиджу не менше, як їх ненавидить Корман. Але треба жити! Я ще хочу жити! Розумієте мене?

— Кожний хоче жити, а Корман тим більше, бо їх тепер двоє. Прошу вас, не виганяйте її. Зробіть це для мене.

— Чому вона мусить працювати біля мене? Дайте їй якусь іншу працю!

— Яку ж іншу? Мити, чистити підлоги?

— Хоч би! Дивіться, яка оця гарна!— Шрегер нахилився над дівчиною, яка навколішках воскувала паркет. Обидві гарні, рум'яні, обидві жидівки з закінченою середньою освітою. Вони не перебирали в праці. Були задоволені, що дістали цю і можуть виходити з гетта, кілька годин денно жити вільно, а з тим і мати змогу діставати харчі й годувати своїх найближчих. Ця, яку дентист щипнув за личко, вдарила його по руці.

— Не смійте мене щипати! Плюгавий старичок!

— Дивися, як воно дзявкає. Таке щеня, а гонор вже має!

— Пане Шрегер, залишіть дівчат!

— Іду і пошукаю директора Дідика. Цієї череватої таки позбудуся, хочете того чи не хочете.

— Ідіть, та не будьте надто певні себе. Знаєте хіба, що в гетто є ще два інші дентисти, які радо погодяться тут працювати.

— Ви мені загрожуєте? Добре, шукайте собі другого!

— Не буду шукати, якщо не проженете Корман. Згода? Рука руку миє, що?

— Шляк би її трапив, що мені робити з нею? Ну, добре, хай працює, але скажіть їй, щоб більше своїх штукоч мені перед німцями не вистроювала. Скажете?

— Скажу.

— Йоселе Шрегер вже замірився був вийти з канцелярії, але перед відходом щипнув жидівочок у задки, які наставилися до нього в обстислих спідничках. Дівчата аж підскочили з обурення, а він, задоволений зі своєї дотепної витівки, захихикав та й побіг коридором.

Ельза залишилася в дентистичній амбулаторії. Надя не мала для неї відповідної праці, яка не перевтомлювала б жінки, що ось-ось мала народити дитину. Шрегер злісно докучав їй. Зі свого примітивного лексикону добирав найгрубіших слів, щоб її образити. Це дошкульно кололо Ельзу. Та вона мовчки терпіла. Шрегер уважав що він надзвичайно дотепний. Він знав, що Ельза терпить, і це його радувало. Чекав моменту, коли вона сама, добровільно, відійде.

* * *

Збих Озерський намірявся відпочити в замку декілька днів. Але був прикро заскочений тим, що його в ньому зустріло.

Авто заїхало через браму, на якій ще чорнів у викрутах заліза його родовий герб. Назустріч вибіг із відкритих дверей малий білий, кучерявий пудель і злісно загавкав.

— Ось, як радісно вітають мене мої родинні пороги, — сміючись, завважив Озерський. Давно, давно, був ти у мене, Іване!

— Досить давно.

— Як сумно тут, брудно, занедбано. Непривітний день, непривітна зустріч.

Нутро замку було в сутінку. Пудель вбіг з гістьми усередину. Чіплявся за штани мужчин. Іван і Збих відганяли його, але собачина не вгавала.

— Лялю, хто там прийшов? — почувся голос згори.
— Ходи до своєї пані. Чуєш? Ходи зараз!

Озерський знав, що Птасінські замешкали в замку. По дорозі Калиневич познайомив його з ситуацією. Фактично, замок належав йому. До піль він не міг мати претенсій. Ще не минуло десяти років, як Птасінський їх виорендував. В крутежах і безправ'ї воєн кожне право втрачало свою силу. Панувало лише право насильства, право кулі, що прострільювала лоби, які не підчинялися законам.

Пудель побіг на заклик пані. — Хто є внизу? — різко пролунав Іванчин голос. Вона не могла розпізнати в сутінках двох силуетів приїжджих.

— Це я, Збих Озерський, і Іван Калиневич! — голос Озерського прозвучав з ноткою незадоволення.

— Хто-о? — перепитала Іванка. — Пан граб'я? Не може бути! — Її голос підскочив до фальцетної висоти. — О, вибачте, я неприготована прийняти вас. Прошу маленьку хвилиночку почекати! Зараз зйду!

Іванка була в шляфроку. Тількищо солодко дрімала. Що ж іще могла вона робити в таку негодю. Найлюбіше розкошувати теплом перини, гратися м'якими кудлами собачки Лялі або читати роман про Марію Стюарт, покривджену претендентку на англійський престіл. З нервовим поспіхом шукала відповідної суконки у шафі. Перекинувши безліч суконко, вирішила вдягнути зелену, кльошову спідницю з грубого оксамиту і коронкову рожеву блюзку. До блюзки почепила блискучу брошку. Глянула в дзеркало, і усмінулась. Не могла дати собі ради з кучерявим волоссям, в яке поначіплялися пушинки з перини. Нарешті зв'язала волосся зеленою стяжкою, ще раз оглянула себе в дзеркалі і вийшла із спальні. Пішла сходами вниз.

— Вибачте, пане графе, — почала було маніжливим тоном, — що дала на себе так довго чекати! Але самі знаєте, що... — Вже була на половині сходів. Звідсіля розглянулася по сутінках. В залі нікого не було. Пішла до відчинених дверей, біля яких стояли дві валізи. Замкнула двері. — Лялю, пошукай пана! — наказала собачці. Пес прожогом кинувся до кухні. Пішла туди й Іванка. Мужчини вмивали руки у великій мидниці. Витерши руки, приступили до Іванки звітатися.

— Вірю, що знайду захист у моїй хаті, а під вашим опікунчим крилом. Тісно нам тут не буде. Яюсь помістимся всі. Чи не так?— Озерський поцілував Іванку в руку. Хоч Іванку вразило те, що Озерський сказав «у моїй хаті», але проковтнула цей натяк, як гірку пігулку. Була говірка, весела, запропонувала випити каву.

— Маю начебто аж дві служниці, та обидві негодящі. Не знаю, чого Янко погодився взяти тих жидів із гетто. Більше з ними роботи, як без них. Їм щоб тільки на село вигулькнути. Вимінюють лахи на харчі і везуть до міста. Прошу, погляньте, яка брудна лямпа. — Іванка засвітила нафтову лямпу, що стояла посеред стола. Електрика ще не була приведена до ладу.

Каву з тістечками і пампушками пили у кухні, за великим столом з грубих дошок. Чекали на Птасінського.

Розмова не в'язалася, хоч Іванка багато сміялася, старалася забавляти гостей і розпитувала Озерського про новини у Варшаві.

Надворі вже цілком стемніло, коли почулися спішні кроки, а за ними голос Птасінського: — Моє золотко, де ти там? Може в кухні?

— Так, моє коханнячко, я тут! — відгукнулася Іванка і задріботіла по червоних плитах підлоги.

У кухню увійшов Птасінський.

— Чудесно! Кого я бачу! З неба впали, пане графе!

— Радше пеклом можна б назвати те, що тепер діється у Варшаві, а я прямо звідтіль. А як справи тут, в Озерях?

— Самі судіть. По-моєму — препаршиво!

* * *

Конференція трьох мужчин тривала до пізньої години. Важко було переконати Птасінського, що він мусить погодитися на ризиковите діло. Біля третьої над ранком всі троє потиснули один одному руки.

Іванка сама приготувала гостям ліжка до снання, а засинаючи обдумувала, якою туалетою вранці чаруватиме мужчин. Гірко розчарувалася, коли наступного ранку, причепурена і вимальована, вийшла до гостей, а їх вже не було. Не було і Ясенька. Пішли у село, до Грицька Клина.

День був соняшний, теплий. Час від часу по синьому небі перелітали білі хмаринки, немов наздоганяючи вранішні чорні, грозові хмарища. Вітер розмітав їх, а вони, тікаючи, кидали рухливі тіні, що темними відбитками пливли по мокрих полях.

У хаті Грицька Клина рішалася якраз доля тих піль. Чи бути їм засіяними і видати плоди того року, чи неужитком гнівити Бога та грозити голодом.

Ян Птасінський пішов на великий ризик і не пожалів того. Зараз бо, таки вже другого дня, на ниви вийшли озеряни до праці. Коні потягли плуги, а з лісу, з криком полетіло гайвороння і закружляло над розоранню, пахучою землею. І жайворонки зраділи, приспівували орачам, благословляли тяжкий людський труд.

* * *

Іван Калиневич був немов батьком цілого Гірнянського повіту. Він, щоправда, підлягав ляндркомісарові, німцеві, і остаточні рішення в аграрних справах були за німцем, але де ж тому комісарові розібратися у всіх місцевих проблемах!

Заступником Калиневича був Василь Пінчук, українець, що студіював експортну справу в західній Польщі. В Гірному це нова поява. Між своїми приятелів не мав. Імпонували йому німці, з ними часто перебував і випивав. Німецьку мову знав досконало.

Калиневича вразила зла вістка, коли він повернувся з Озерян. Гестапо арештувало Миколу Микитчука, директора гуртівні харчових продуктів. Іван зараз же пішов на Гестапо, щоб інтервеніювати, але йому погрозили, що якщо буде дозволяти на такі крадежі, які діються в Гірному, то і його теж арештують. Комісар показав Іванові бухгалтерійні зіставлення прибутків і видатків. Калиневич був ошелешений, побачивши ці папери. Це ж з його шафи папери! На них, його ж таки письмом, деякі ремарки! Звідкіля вони взялися в Гестапо?! Гравер пояснив Іванові, що ще вчора зроблено ревізію в магазині і встановлено брак трьох тисяч кілограмів цукру. Калиневич доказував, що такого не може бути, що директор Микитчук викажеться з видатків, або може це тільки бухгалтерійна помилка. На це начальник Гестапо заявив, що він має очевидця крадежі. — Хто ним є?! Хто ним є?! — мучило Івана — Це хтось із найближчих моїх співробітників. Коли так, то не тільки Микитчука, але й інших арештують! Гада-донощика треба знайти!« — Перший здогад впав на Василя Пінчука. Хоч Пінчук не був втаємничений у підпільну роботу ні Калиневича, ні Микитчука, дослівно нікого в Гірному, він знав, що підпілля працює. Як людина високих амбіцій, хотів допнятися якнайвищого становища. Він покищо тільки заступник директора Калиневича. Мусить його слухати тоді, коли фактично він краще обізнаний з працею. Він має закінчену «експортівку», а Іван нікудишнє польське право. Пінчук почав рити під Калиневичем. Знав він, що тоді, коли Іван висилає його з канцелярії в якихось справах, то в нього тоді відбуваються підозрілі конференції. Із злости, що його в ці конференції Калиневич не втаємничує, доніс про це Гестапо.

Минув вже квітень, а з ним і життя Миколи Микитчука. Гестапо його розстріляло. З кінцем травня Гестапо арештувало Івана Калиневича.

На зміну звичаям НКВД, німецьке Гестапо не крилося зі своїми арештами під покровом нічних сутінків. Арештувало коли попало. По Калиневича гестапівське авто заїхало вполудне. Тому, що секретарка сказала двом гестапівцям, що директор зайнятий, має конференцію, вони заявили, що це буде зовсім коротка розмова і, не стукаючи в двері, ввійшли до канцелярії Калиневича. Іван знав цих людей і попросив сісти. Гестапівці заявили, що сідати не будуть, а просять його на розмову зі своїм шефом.

— Вибачте, панове, — звернувся до учасників наради Калиневич, — мене кличуть на дещо важливішу конференцію, як наша. Пане Пінчук, заступіть мене.

— Все буде в порядку, пане директоре! Не турбуйтеся!

— Наразі будьте здорові, панове. Якщо довше забарюся — не поминайте злим словом!

Калиневич мав зле прочуття. Завважив, що гестапівці не привіталися з ним словами «Гайль Гітлер!», і тон їх голосів був виразно неввічливий. Чи не арешт це?

— Одна хвилина ще — і Калиневич завернув від дверей і взяв зі стола свій нотатник та кілька аркушів записаного паперу.

— Що це таке? — запитав Пінчук. Він уже встиг пересісти на крісло Калиневича і намірився забрати у Івана папери.

— Це важливий лист, хочу, щоб секретарка ще сьогодні його відрядила.

— Не турбуйтеся, я сам це зроблю.

— Ні, буде так, як кажу! — і Калиневич забрав папери. В секретаріаті підійшов до Гані Йовик, бож вона була його особистою секретаркою, і, нахилившись над нею, сказав: — Пані Ганю, дивіться на папір, але не читайте тільки слухайте мене. Якщо мене не випустять, значить на мене є донос. Підозріваю Василя Пінчука. Скажіть про це своєму чоловікові. Добре?

Коли двері за Калиневичем замкнулися і відгомонило вже «Гайль Гітлер», бо так німці з нею

попрошались, Ганя взяла телефонічну слухавку і сполучилася з чоловіком. Ще того дня по цілому Гірнянському повіті пішла тривога. Гестапо арештувало Калиневича!

**
*

На Івана вже чекав начальник гестапо у великій, тривіконній, залитій сонцем, кімнаті. Обидва чоловіки були знайомі вже кілька місяців. Один до одного ставився галянтно, чемно. Вальтер Гравер не підвівся з-за стола, та все ж досить ввічливо попросив Калиневича сідати. Два інші гестапівці, які привели Івана, засалютували і вийшли.

— Пане Калиневич, не буду з вами гратися в піжмурки. Знаю вас надто добре, щоб пробувати вас зловити підступом. Буду з вами цілком одвертим і таким будьте у відповідях. Легше буде нам порозумітися, а тоді може зможу вам і допомогти.

— Дякую за щирість. В чому справа?

— Я знаю, що ви є головним шефом українського резистансу тут, в окозі, яка підлягає моїй юрисдикції. Скажіть, до чого ви зміряєте?

— Головним шефом я не є, в цьому вас запевняю. Навіть...

— Бачу, викручуєтесь. Остерігаю вас, що це тільки погіршить вашу справу. Вірте мені, що я хочу вам допомогти.

— Вірю.

— Отже, чого ви, українці, тепер хочете? Самостійної України?

— Так.

— Пане Калиневич, ви знаєте, що ви сказали?

— Так. Ви радили мені бути щирим. — Калиневич мимоволі глипнув на мізинний палець гестапівця із срібним перстнем «прикрашеним» труп'ячою голівкою. «— Чи ти, Вальтере, і мене дочислиш до знищених тобою жертв?— Майнула думка. Говорити з тобою? Чи ти схочеш мене зрозуміти, чи ти, якщо досить інтелігентний, наставлений на зрозуміння мене? Ти ж безкритичний манекен, що сліпо виконує накази божевільного Гітлера. А може... може справді в тобі людські

почування і до мене, українця?»

— Закурите?— Вальтер Гравер простягнув до Івана папіросницю.

— З приємністю. Але, якщо дозволите, то я вас почастию.

— О, ні, ні! Отже, як там з вашою Україною? — Гравер спер голову на спинку крісла. — Ви підготовляєтеся до війни з нами, що? Хочеться вам незалежної України? Чи не так?

— Українці ніколи цієї думки не покидають. На жаль, ви німці, як поляки і москалі, не рахуються з волею мого народу!

— Як ви можете порівнювати нас з поляками або москалями! Ви забуваєте, пане Калиневич, що ми расово вищі від одних і других. Не важтеся нас з ними порівнювати!

— Признаю, що ви расово досить одностайні. Ми, українці, поєднуємо не одну расу, завдяки чому і психіка українців різнорідна і рівночасно з тим — пребагата. Ви серед нас зустрінете навіть ляпоноїдальні типи, монгольців, середземноморську, германську і яку тільки не схочете расу! Чимало народу перекотилося через наші землі! Та все ж домінує у нас динарський тип, раса моїх предків зі шляхетними рисами фізичними і душевними. Мої предки завжди були хліборобами, врослими глибоко в рідну землю, і з неї годі їх викоренити. Але доволі про расовість. Не для того ж ви мене сюди покликали.

— Зрозуміло! Значить, ви признаєтеся, що українці готуються до збройного резистансу.

— Це неправда! Українці були б безумними, коли б таке тепер чинили. Ви надто далеко від нас, щоб бути нам небезпечними.

— Пане Калиневич, що ви сказали! Ми — далеко? Таж тут, у вас! Наша армія зайняла вже майже всю Україну! Як ви насмілюєтесь казати, що ми далеко від вас?! Ми тут! Зрозумійте це, а якщо вам це не укладається в голову, то я вам в цьому допоможу. Ви — явний ворог Німеччини!

Гравер розкричався. Підвівся з крісла і заходив по килимі довгими ногами в блискучих чоботях. Калиневич продовжував спокійним голосом:

— Ви тількищо сказали, що ви є у нас! Між Україною і Німеччиною лежить Польща. Ось чому я сказав, що ви далеко від нас. Та не в тому справа.

— А в чому ж? Може пояснете? Цікаво! — Іронічно, протягуючи шелестівки крізь затиснуті зуби, запитав німець.

— Справа в тому, що ви не рахуетесь зовсім з українцями. Чи ви свідомі того, яку злу політику ви завели? Політику насильства!

— У ваших руках майже вся адміністрація! Чого ж ще хочете?

— Так, адміністрація в наших руках тільки тому, що ми її захопили. Ви нам її не дали.

— Ми можемо її вам забрати!

— І кому віддасте, полякам?

— Хоч би!

— Погіршили б справу. Ще багато українців вірять, що ви зміните свою політику супроти нас.

— А ви теж надієтесь?

— Не дуже.

— Чому?

— Політика, як і погода. Раз соняшно, то знову хмарно, а то й буря буває. Ми вам наразі, пане начальнику, потрібні, як робоча сила. Не заперечите хіба. А далі, хто його знає, що ви задумаете. Та як би воно там не було в майбутньому, то вже тепер є помітні позначки політики колоніялізму. Мені особисто ця політика не смакує. Народи в колоніяльній системі залишаються невільниками. Стати невільником — неприваблива перспектива.

Калиневич ледь підсміхався. Вдягнений в темне убрання, ясносиню сорочку і краватку, дбайливо вив'язану. На ногах високі чоботи, які вигідно витягнув перед себе. Поза невимушена. Вся поведінка його доказувала певність себе, брак страху, який майже всі переслухані Вальтером Гравером не могли приховати.

— Значить, ви рішені з нами битися! — Гравер став перед кріслом Калиневича. Дві пари чобіт доторкнулися блискучими носами.

— Ні! В нас такого рішення немає!

— То якого чорта хочете? Чого конспіруєте, ведете затаєну від нас роботу? Ви мусите рішитися,

цілковито підкоритися нам, повірити, що політика нашого вождя Гітлера є найрозумніша — або одверто стати по стороні ворога. Та ви є і проти москалів, то на кого в біса надієтеся?

— Тільки самі на себе! Так, тільки на себе, пане начальнику.

— Ну і диявол, годі вже. Божевільний фантаст! Та якщо ви не підете рука-в-руку з нами, то москалі розітруть вас в порошок. На щастя, такого не може бути! Москалів ми вже докінчуємо. Скоро буде наша цілковита перемога... та це одна справа, а тут з вами інша.

— Чи ви маєте якінебудь певні докази проти мене?

— Коли б я мав певні докази, то з вами, думаєте, говорив? Куля в лоб та й кінець. Бачите, я щирий з вами.

— Ви непотрібно завдаєте собі стільки труду зі мною. Чи не бачите, як я працюю, щоб завести лад в повіті? Чи повірите, що за працею часами і чотирьох годин на добу сплю?

— Слухайте, Калиневич. Я одержав на вас матеріяли, що ви працюєте проти нас.

— На кого не плешуть злі язика?! Скажіть, хто доносить, а я вам скажу, чи можете йому вірити.

— Гравер був нерішучий. Що йому робити? Калиневич потрібний в роботі, а рівночасно, якщо доноси Панчука правдиві, то він небезпечний. Алеж доказів немає! Самі тільки здогади. Треба прикрутити тих гордовитих українців, видобути з них зізнання.

— Пане Калиневич, мені дуже неприємно, так, вірте мені неприємно, але мушу вас арештувати! Власне я вас не арештую, мушу тільки придержати вас... до часу вияснення деяких речей. Може справді ви цілковито льяольні супроти Німеччини, хоч і висловлюєтесь нахабно. Якраз ваша одверта, хоч і нахабна мова мене майже переконує, що ви невинні. Та все таки мушу вияснити деякі справи.

— Мені дуже прикро від вас це чути. Я вас оцінював як інтелігентну людину.

— Ви хочете мене навчати, що я маю робити?

— І від «унтерменша» можна чогось навчитись. А я, може, і не...

— Мовчіть! — Гравер натиснув електричний

дзвінок. У канцелярію увійшов гестапівець.
— Відведіть Калиневича на самотність!

* * *

І знову Іван Калиневич у тюрмі. В голові рій думок. Що далі? Чи Гравер хоче його зліквідувати? Правдоподібно так! Він це зробить для добра «іберменшів». Чи у нього є якісь компромітуючі матеріяли? Правдоподібно ніяких. Підозріння і здогади, а цього ще замало! Він буде боронитися, не хоче гинути! Якби бодай був натякнув... які це у нього обтяжуючі матеріяли... Без сумніву, це доноси Пінчука. От підляка! Приятеля вдає! Присягався, що то не він дав Граверові папери, які виказали брак цукру.

Калиневич тупо дивився в мале, загразоване вікно. За тим вікном весна і його Надя. Коли б це тільки обмежилося арештом-погрозою. А що коли Гравер передасть його справу вищим гестапівським чинникам? Тоді концентраційний табір, а там і смерть? А може і тут його стратять... може завтра, за тиждень? Ні, ні! Цього не може бути!

Тюремна келія невеличка, метрів чотири довжини і два ширини. Оббиті бляхою двері з кватиркою, вузький сінник і дірявий коц. До половини стіни вибілені вапном, а вище того брудні, вкриті різними написами. Калиневич почав їх вичитувати. Грубі слова, грубі жарти, спроби поезій, а надусе автографи. Іван з цікавістю відчитував автографи, писані то олівцем, то шкрябані в тиньку. Здебільша незнані прізвища. Знайшов один, перед яким похилив голову. Це був підпис Миколи Миколайчука. Було написано «Тут сидів Микола Миколайчук». Напис дрібний, але чіткий. Калиневич обвів цей напис темною обвідкою, поставив над ним хрестик, а під написом дописав: «Згинув за Україну, розстріляний німецьким Гестапо, тринадцятого квітня тисяча дев'ятсот сорок другого року. Вічна Йому слава»!

Побіч автографу Миколайчука був підпис якогось М. Волоха. Калиневич призадумався. Він це прізвище чув! Пригадав. Це йому Надя розповідала про симпатичного комсомольця народньої освіти, який виявляв

велику прихильність до українців, помагав гірнякам чим міг. Під прізвищем, видно, вже другою рукою дописано: «Розстріляний німцями двадцятого липня тисяча дев'яцсот сорок першого року». Калиневич до того додав: «Гірняки згадують його як добру людину». Опісля обвів увесь цей напис прямокутною рамкою і поставив над нею знак хреста.

— «Хто далі? — подумав — Черга вже й на мене» — Нарисовав спершу обвідку — навіщо комусь іншому трудитися? Сам собі зроблю клепсидру! — Замірівся поставити над рамкою знак хреста, та... не поставив. — Ні! Це вже нехай інші ставлять,— вимовив просхлилим ротом.

Хотілося пити. Ще вранці випив каву і з'їв кусень хліба зі сиром, а тут уже западав вечір. Над дверима засвітилася електрична лампка в дротяній сітці. В рямці підписав себе, поставив дату народження, місце народження. Довго ходив по келії роздумуючи, а потім сів на сінник. Та не довго всидів. Відчув, що ціле тіло починає свербіти. Спершу дряпався, не здаючи собі справи з того, що робить, надто був зайнятий думками. Та коли усвідомив причину свербіння, коли поглянув на чорні цяточки, що його обсіли, схопився із сінника і став у кутку біля дверей. За час, коли блощиці впивалися його кров'ю, думав як від них охоронитися. Думав недовго. В нього є сірники, йому їх не відібрали! Якщо він підпалить сінник, то одних блощиць спалить, а від диму інші розбіжаться. Йому нічого не може статися, бо стіни муровані. І Калиневич підпалив сінник. Розтерта на порох солома не горіла, але за декілька хвилин зайнялась, сповнивши келію димом. За хвилю вбігла сторожа з лайкою. Погасили вогонь, вимели попіл, забрали в Калиневича папіроси, сірники та пояс і знову зачинили двері. В келії млосно смерділо димом. Свіжого сінника вартові не внесли, та все ж Калиневич був задоволений. Позбувся блощиць, якими гидував і яких, на сором, боявся. Він, що кожного ворога безстрашно викикав на змаг, боявся малої блощиці.

Вістка про арештування Івана Калиневича миттю рознеслася по цілій Галичині. Вся підпільна мережа була на поготівлі. Сподівалися дальших арештів, а одночасно обдумували плян звільнення Калиневича. Гравер вирішив покищо не брати його на допити, бо крім доносів Пінчука, не мав ніяких стверджень провини-саботажу. Згідно з обрахунками Пінчука бракували тонни збіжжя, цукру, а надусе бараболі. Це він вираховував, контролюючи зіставлення податкового і земельного урядів. Та він ще не знайшов ключа до розв'язки загадки.

Калиневич сидів уже тиждень в тюрмі. Тим часом в саботажній акції брали участь десятки людей. Відчував викиди совісти, що зробив замало праці. Обіцяв собі, що коли вийде на волю, то ще дуже зцементує членів підпілля, а коли знайде зрадника, то не буде йому пощади!

Тимчасом новий директор усіх лігеншафтів Гірнянського району не здавав, на лихо собі, справи, що в таємні операції його вислужницької перед німцями роботи вгризається розвідча акція українського підпілля, яке збагнуло його юдину працю.

Одної тихої ночі до дверей Пінчака хтось тихенько постукав.

Василь Пінчук жив у найманій хаті — одинцем. Засвітив електричну настільну лампу і підійшов до дверей.

— Хто там? — спитав заснаним голосом.

— Чи тут живе пан Пінчук? — почувся голос з-за дверей.

— Так! Чого вам треба?

— Нагла справа. Вам грозить небезпека. Якщо зараз не врятуєтеся — ви пропали!

— Хто ви такі? — впускаючи у кімнату в сільському одязі хлопця, спробував Пінчук.

— Не питайте, а підпишіть цей папір і — тікаймо!

— Що за папір?

— Це для гестапо. Підпишіть, що виїжджаєте. Що дістали виклик від вищих властей гестапо.

— Алеж...

— Не баріться, підписуйте швидше, якщо не хочете, щоб Гравер вас негайно арештував. Він уже звільнив Калиневича, а Калиневич вам не подарує!

— Цього не може бути! Я маю докази проти Калиневича!

— Проти нього і чорт нічого не зробить. Він з ним за панібрата! Не таких, як ви, мав він проти себе, а все одно викрутився.

— Куди ж мені їхати?

— Проведу вас до станції, а там їдьте, куди знаєте!

— Чому я вам маю вірити? Я вам не вірю!

— Вірите, що Калиневич вам подарує?

Пінчукові так сильно затрусилися руки, що він не міг зав'язати шнурівок у черевиках. Краватки і не пробував в'язати, а всунув її у кишеню порохівника.

Перед хатою стояв віз. Йому сказали сісти на передок. Біля нього сів той, що прийшов по нього, а за ними два інші чоловіки. Ніч була зоряна і тепла. Віз рушив. Пінчук мовчав, а далі почав ставити питання. Відповідей ніхто не давав.

Віїхали за місто. Коні погнали швидше. Давно минули станцію. Пінчуків сусід пояснив йому, що тут він не може сісти на поїзд, щоб не було свідків. Тепер Пінчук уже благав, щоб завернути коней. А далі почав погрожувати. Він зрозумів, що попав у засідку. Він втратив контролю над своїми нервами. І пискливим фальсетом погрожував, погрожував своїм конвоюрам, всім українцям. Хай вони знають, що він під опікою Гравера, гестапо і самого Гітлера. Пінчук мимо українського прізвища не був українцем. Вигукуючи погрози, дедалі перейшов на свою рідну польську мову.

Віїхали в ліс. Коні стали знагла. Пінчукове горло схопили спазми, і він замовк. А потім зоряну й теплу ніч прошив револьверний постріл. Віз поїхав далі.

Постріл цей змусив начальника гестапо покликати до себе Калиневича. На запрошення сів він у крісло, але вже не взяв простягнутої йому папіроси. Гравер наполягав:

— Я знаю, що ви курець. Прошу, куріть!

— Коли знаєте, то чому позбавили мене цілий тиждень тютюну?

— Пане Калиневич, скажіть, де подівся Василь Пінчук?

— Хто?

- Василь Пінчук!
- Як це «подівся». Не розумію.
- Він лишив листа, що... та що мені вам говорити. Це все шита антинімецька робота!
- Чи і тепер мене у чому-небудь підозріваєте?
- Чорт вас знає, як ви порозуміваєтесь! Та я боюся, що вже більше його не побачу.
- А що він вам написав? Я не бачу зв'язку між арештуванням мене і його виїздом. Правда, необсаджений пост директора лігеншафту... та я не думаю, що ви маєте замір мене ще довше тримати, ну... і Пінчук певне скоро повернеться, і все буде гаразд. Будемо працювати, як і раніше.
- Ні, пане Калиневич, я вас на тому пості більше не хочу.
- Знову не розумію. Коли цього ви не хочете, то чого мене кликали?— На німця дивилися підкружені чорними підковами очі. В погляді була зневага. Все ж цікаво, де подівся Пінчук! В глибині серця він радів тому, бож цей чоловік міг наробити ще багато шкоди.
- Пане Калиневич,— блискучі чоботи гестапівця здержалися перед запорошеними чобітьми Калиневича.
- Я... думаю звільнити вас...
- Приємно це почути.
- Але під однією умовою!
- А саме?
- Мусите виїхати з Гірного. Їдьте до біса, куди хочете, навіть у сам Райх, щоб я тільки вас позбувся.
- Ви помиляєтеся, якщо думаєте, що я куди-небудь хочу їхати. Хочу бути тут! Тут моя мати, сестра і наречена.
- Знаю. Вони всі були в мене. Маєте гарну наречену. Беріть її і їдьте з нею, беріть матір і сестру, всякого чорта беріть із собою, щоб я тільки мав спокій!
- Не видається мені, що будете мати тут спокій!
- Грозите? Уважайте, щоб не перетягнути нитки. Один помах мого пальця і ви зліквідовані!
- Ні, не думаю грозити, але хочу вас переконати в тому, що коли я залишуся в Гірному на своєму пості, то для вас буде краще.
- Як це зрозуміти?

— Хто ж перебере моє і Пінчукове становище, коли він... не зможе вернутися?! Праця відповідальна і тяжка.

— Так, ви тут немов птиця у своєму гнізді, і це, розуміється, вигідно вам. Нам легше буде підстрелити вас у леті.

Калиневич не відповів. Перспектива залишити Гірне невесела, але все ж таки краща, як сидіти в тюрмі, в концентраційному таборі чи піти на розстріл. Йому треба дати негайно відповідь, поки він ще не передумав.

— Дозвольте поговорити з нареченою...

— Хоч би й зараз!

Телефонна розмова була коротка. Надя на все погоджувалася. Піде в світ за очі, аби тільки з ним. Іван вимагає, щоб вони негайно повінчалися. Свідками будуть чоловік Оксани і Озерський. Іван тепер піде до хати помитися і переодягнутись і зараз до священика!

Хоча старенький отець Гришай, що тимчасово виконував обов'язки пароха, не гірше за всіх інших гірнячан знав про перепони, які спиняли вінчання Івана Калиневича з Надею Винницькою, не хотів погодитися на прискішене вінчання. Коли наречені із свідками прийшли у його хату, він засвітив на столі дві свічки, витягнув формулярні папери, точнісінько все записав і зі серця погратулював молодятam. Та коли довідався, що наречені бажають наступного таки дня повінчатись — став на дибки.

— Це, прошу панства, канонічно заборонено! Я ціле життя придержувався законів так світських, як і церковних, і на схилі свого життя не хочу схибити на тому шляху.

— Алеж, всесесний отче, це вийнятова ситуація. Нас примушують до поспіху.

— Бог вічний і закони його вічні. Незрячі ви, коли прискішуєте те, що має статися з Його волі.

— Бог вічний і я покораюся всім його законам по волі чи неволі, а від вас хочу тільки формального шлюбу, вигаданого людьми.

— Єресь говориш, сину мій, і коли б я не знав, хто ти, чий син...

— Не звертайте уваги на те, чий я син. Як нещасна, кривджена людина звертаюся до вашого сумління, до вашої людяности. Чейже люди вигадали церковні шлюби.

— З Божої волі, сину, для добра Його.

— Не говоріть так, отче, — гарячився Калиневич. — Бог творить по своїй мудрості, а ми, люди, по своїй, що Ним нам дана. Не для Божого добра ми діємо, а на його славу. З його ласки живемо, з його ласки й помираємо. З його ласки я хочу взяти собі жінку, а ви це тільки підтвердіть, бо ви ж його слуга!

— Не треба так, Іване, — перервав гірку мову приятеля Озерський. — Ця людина вперта, нічого в неї не випросиш! Якщо б ти не погнівався, я б тобі запропонував піти до польського священика. Віра одна, католицька одна і друга, а обряд не дуже різниться.

— Збиху, як ти смієш мені таке пропонувати? — здивувався Калиневич. Та пильніше глянувши на нього, а Озерський сидів на кріслі в сутінках кімнати, побачив, як він значущо моргнув йому, і значущо показав пальцем на нахилену над грубою книгою сиву голову. Справді, голова піднеслася і сірі, каламутні очі допитливо подивилися на Калиневича.

— Знаєш, Збиху, твоя думка може і правильна. Ти з вашим пробощем у приятних відносинах, і він напевно знайде такий параграф, який дозволить мені негайно звінчатися. Вибачте, всесесний отче, — Калиневич уклонився отцеві Грицаєві, — що ми посміли вас турбувати. З нареченою ми поєднані перед Богом вже давно, а формальний бік...

— Пане Калиневич, як ви можете таке щось робити?! Згляньтеся на пам'ять вашого батька! Це ж була людина віддана нашій церкві, нашому обрядові!

— Церкві і народові, добре це я пам'ятаю. З любови до свого народу він і помер! Серце його не витримало кривди, яку терпить його нарід.

— Ви це знаєте і готові теж покинути цю церкву?

— Церква — це збір людей у спільній молитві, а не гола формалістика! — твердо сказав Калиневич.

— Ви надто мудрі!

— Як для кого, мені воно не шкодить... Ще раз перепрошую...

— Та чого поспішаєте? Фактично, взявши до уваги, що ви вже мали потрібні оповіді... коли це було? — отець Грицай підвівся з-за стола. Його спідня губа помітно дрижала, як і права рука, в якій ще держав перо. Надя, Оксана і її чоловік сиділи у витертих, темних фотелях. Всі здогадувалися, до чого веде ця гра. Озерський вже стояв біля дверей, готовий до відходу. Він підсміхався. Ставало ясно, що його маневр матиме успіх.

— Надю, коли були наші оповіді? Мені здається, вже тому сто років.

— Майже чотири роки.

— Не може бути! Бідні, нещасні діти! — і окуляри священника в золоченій оправі повисли на чорній стяжці, закинутій за шию.

— Я теж так кажу, — співчутливо похитав головою Озерський. — Дуже бідні діти. Вони прийшли до вас просити звінчати їх, а ви відмовилися. Нещасні діти!

— Та я їм ще не відмовив! Що ж, коли така konieczність, то треба повінчати! Коли б ви були висповідані, то може можна б...

— Я готов викинути з мого серця всі гріхи. От сповідайте хоч би й зараз! А ти, Надю, готова?

— Я теж! — Великі очі усміхнулися до судженого.

— Та вже немає глузду так гарячкувати. Приходьте завтра вранці у церкву і я вас висповідую. Вислухаєте службу Божу, запричащаю вас і повінчаю...

Так і сталося. В церкві зібрався невеличкий гурт людей, та радости було багато. Шлюбна сукня Наді і далі неторкана спочивала в маминій скрині. Була вона тепер у звичайній суконці, а один разок штучних перел був єдиною прикрасою. Доброта і щастя, які променювали з її широко відкритих очей, та лагідна усмішка робили її чарівною. Озерський не зводив з неї очей.

Калиневич ні слова не чув з того, що говорив отець Грицай. Бачив постать у золотому фелоні, що мимрила щось беззубим ротом. Він споглядав хвилинами на дівчину, бачив її радість і єднався з нею в тому ж почутті.

— Івасю, не буду висловлювати тобі графаретних гратуляцій, тільки хочу тобі сказати, що добре сталося, що ви вже нарешті повінчалися. — Це сестра Оксана. А до Наді мовила: — Ми були від дитинства більше як сестри, ріднішими вже не могли б бути, все ж вітаю тебе в моїй родині.

Обидві матері витирали сльози щастя, перемішані із слізьми жалю, що їхні мужі не діждалися цієї радісної хвилини. Вони поспішали до хати прийняти новоженців.

Озерський стиснув руку Калиневича: — Вітаю тебе, драбуго, хоч волів би бути на твоєму місці. Будь щасливий з найкращою дівчиною в світі!

— Дякую, Збиху. Таких друзів, як ти, із свічкою вдень не знайдеш.

— І вам, пані Надю, мої найширші побажання. Ваш чоловік перевищує мене, і тому я не посмів з ним ривалізувати. Він лицар сьгоднішніх днів, на жаль, мушу це визнати. При ньому я мізерний пахолок!

— Ваші прикмети такі гарні, що кожний ними мусить бути зачарований.

— Ви теж були?

— І залишуся. Друзі мого чоловіка завжди будуть і моїми друзями.

Виходячи з церкви, наткнулися на Ґравера, що йшов у товаристві військових старшин.

— Не скажіть, що вже повінчалися! — голосно сміючись, викрикнув Ґравер і вдарив себе шпідрутою по шкуратяній, чорній рукавичці.

— Маю приємність повідомити, що так.

— В такому випадку прийміть гратуляції. Ви, шановна пані, — звернувся він до Наді, — маєте щастя стати жінкою надзвичайної людини. Він для мене був і залишиться загадкою. Може ви його краще за мене розгадаєте.

— Постараюся, — пожартувала Надя, хоч від гострого погляду гестапівця уся похолола.

— Ми, здається, вже десь зустрічалися, — звернувся він до Озерського. — Не можу пригадати тільки де. Як ваше прізвище, коли можна знати?

— Ми мали приємність жити під одним дахом у Варшаві, — Озерський поминув вияснення, що Ґравер жив під його дахом.

— Справді, пан доктор Озерський! Що ж ви тут робите?— Гравер підсмикнув голову в чорній шапці з труп'ячою голівкою.

— В тих околицях я родився і тут мій двір. А тепер працюю в шпиталі. Маю відрядження з Варшави.

— Я тільки з цікавості питаюся. Але як ви могли замінити Варшаву на провінційне містечко? Варшавські дівчата це не тутешні. Але, до речі, ви сказали, що ваш двір тут. Можна знати котрий?

— В Озерянах.

— Прекрасно! Чуєте, панове? — звернувся він до військових,— пан Озерський з діда-прадіда граф! Вірю, що він не відмовить нам приємности полювати в його лісах.

— Сам я ніколи полювання не любив, крім того тепер не сезон. Вірю, що в сезоні зможу панів попросити.

— З надзвичайною приємністю погоджуюся приймати на полювання, але ще доки настане сезон, справте мені приємність, відвідавши мене в моїй канцелярії. Правда, я чув, що маємо в місті нового лікаря, але ніяк не пов'язував це становище з вашою особою. Прийдіть і поговоримо про добрі часи у Варшаві.

Озерському нічого було пригадувати з тим німцем. Бачив його принагідно, ні разу дотепер не обмінявся з ним ні одним реченням. Все ж не міг відмовити.

— Якщо ваш час на це дозволяє.

— Що ж, треба жити не самою тільки службою!

Розійшлися.

А служба в Гравера була нелегка. Коли б хто бачив його під час езекуцій, доконуваних в тюрмі чи над відкритими могилами соток жидів, яких він мордував, то легко б у це повірив. Гравер не випивав горілки. Езекуції виконував у тверезому стані, з почуттям гордості за виконання наказу. Жидів ненавидів, бож так його навчили. Жиди для нього — це паразити, що висисали силу і гроші Німеччини.

Іван Калинович виїхав зараз же після вінчання до Львова. Сподівався там дістати працю і мешкання. Працю дістав, але помешкання ніяк не міг підшукати. Замешкав у приятеля, який ділився з ним однією

кімнатою. Кімната хоч і велика, але не смів він туди спровадити жінки. До Гірного в'їзд йому заборонено. Що ж діяти? Остаточно з Надею рішили винайняти хатину в селі Озерянах. Та й так Надя, не кидаючи праці у шпиталі в Гірному, мешкала у батьків, і лише в свята чи неділі їздила до Озерян, щоб зустрітися з чоловіком, який доїжджав із Львова. Обоє раділи тими зустрічами в маленькій хатині посеред села і зовсім не нарікали на свою долю, на невгоди примітивно обладнаного житла. Були ж бо й такі, що вже мешкали у вогких землянках, в нетрах лісів. Це були ті, що пішли на розрив з німецьким окупантом, що готовилися до збройної боротьби.

**
**

Літо вже горіло золотом достигаючого збіжжя, коли Ельза народила здорового синочка. Коли б сказати, що Ельза мала безліч клопотів перед народженням дитини, то це ще було нічим в порівнянні з тими клопотами, які на неї тепер чекали. Чоловік Ельзи, син багатой вдови Корманової, мав ще так багато звоїв шовку, димки, атласу, вовняних матерій на вбрання і плащі, що ще не один рік міг прожити за це добро. Та біда не була в прожитті для старших. Гігієнічні умови в тісному гетто були жакливі. Крім того, зовсім не було там електричного освітлення. Нафту до лямпи годі було дістати, а свічки згоряли надто швидко. Коли ж Ельза помітила, що опал уже кінчається, що і чаю немає на чім зварити, то затерпала від переляку перед холодною зимою, яка вже не за горами. За турботами забувала про себе саму. Не доїдала, перепрацьовувалась і вже через три місяці після народження сина втратила молоко у грудях. І от, коли холодний листопад сумовито завив над домами страждального гетта, Ельза з малим завиточком з'явилася в хаті Винницьких. Прощаючись у шпиталі з Надею, ще не знала, що рішиться на такий крок. Як тільки увійшла в холодну хату, де Корманова свекруха пильнувала немовля, та сказала їй, що у дитини гарячка. Ельза перелякано витріщила і так завжди вибалушені очі.

— Що робити, мамо?— пролунав її розпучливий голос. Ельза Корманову називала мамою. Корманова була для неї добра, ніжна, а за народження внука — вдячна.

— Перш за все, дитину треба понести до лікаря.
— Мамо, в мене є думка, з якою я не тільки від вас, але й від себе самої ховалась...

— Ти щось страшно задумала, — перелякалася Корманова. — Ти хочеш знищити дитину?

— Не кажіть так! Я ж не душогубка власної дитини. Я тільки...

— Що ж тоді ти придумала в нашому безвихідді?

— Віддати дитину.

— Хто з гоїв захоче задля жидівської дитини наражати своє життя на небезпеку?

— Мамо, я піду до Наді Калиневич. Признайте, що це добра думка!

Корманова замислилася. Віддати дитину — значить ніколи більше її не бачити. Як же ж вона буде жити без цих крихітних рученяток, що так незграбно до неї простягаються? — Підійшла до великого, залізного ліжка, посеред якого у перинчині лежало дитя з червоними від гарячки щічками. Не хотіла б вона розставатися із внуком, але прочувала, що скоріше чи пізніше — мусітиме. Ні, вона не боронитиме віддати дитину на переховання. Але син? Син певно не погодиться!

— Доню, ти мене не питай, я з усім згідна, аби вийшло на добро Іщикові. Та чи батько погодиться?

— Де він тепер? Побіжу спитати його!

— Тількищо був у хаті. Пішов, либонь, на нічну стійку, сторожити, щоб ми не повтікали. От наруга над нами! Якби він кинув цю роботу, легше було б мені. Наші таки стережуть нас не як людей, а як число. Ми всі тут не люди, а тільки число, яке з дня на день зменшується. З дня на день, без перерви...

— Не кажіть так, благаю вас! Ми ще врятуємося! Німці не можуть нас усіх винищити! Мамо, я йду.

— Та як так, голіруч? Візьми з собою звій шовку, треба ж добрим людям заплатити.

— Ні, Надя нічого не прийме. Ви її не знаєте. Дайте свою теплу хустку, щоб вкрити Іщика. Надворі вітер.

— Спершу випий чаю. Холодний, щоправда, але цукор скріпить тебе. Мусиш і на себе вважати. Змарніла, аж кістки крізь шкіру прозирають.

— Немає часу. Шоста доходить, сторожа не випустить з гетта. На котру браму пішов Фрицек, не казав? Може зустріну ще його.

— Не питала його. Ой, дитино, дитино, чи добре ти робиш? Дай, хай ще раз гляну на мого єдиного внука. Хай Бог кермує тобою...

— Надя крім того, що шляхетна, ще й дуже мудра жінка. Вона допоможе мені, побачите!

— Йди! Буду молити Єгови, щоб її винагородив.

Побачивши товаришку Ельзу з немовлям у батьківській хаті, Надя перелякалася. І година вже така, що жидам по місті ходити заборонено, і немовля! Чого ж із немовлям?! Коли Ельза уривчастими словами розказала, чого вона прийшла і коли Надя побачила хворе немовля та почула тяжкий, хрипкий його віддих — висварила Ельзу:

— Як ти могла довести його до такого стану? Та ж у дитини очевидне запалення легенів.

— Я... не знала... Не картай, Надю! Чи ж не знаєш наших гігієнічних та побутових умов? Не кричи, а допоможи!

— Треба було скоріше прийти! Чого плачеш?

— Ти врятуєш Іцика, правда? Скажи, що врятуєш!

— Негайно треба в шпиталь.

— Це неможливе.

— Я ж не лікар. Гм, доктор Шрегер тепер ще в шпиталі... Мамо, прошу підіть на плебанію, скажіть Оксані, що я її кличу у важливій справі...

— Ти, доню, добре подумай, що чиниш. Ти ж наражаєш наше життя!

— Мамо, кожна хвилина важить на житті немовляти! Не бійтеся за нас, ніхто ні про що не довідається.

— Подумай тільки, яка страшна відповідальність. Усіх нас можуть розстріляти, а дитина вже і так догоряє.

— Ой! — застогнала Ельза.

— Сідай, Ельзо, заспокійся, дитину ще можна врятувати. Вона не буде в нас, віддамо її у шпиталь і ніхто про неї не виговориться.

— Ти певна цього? Вже сусіди напевно бачили, як

ця, — показала на Ельзу пальцем, — йшла сюди.

— Вигадуєте небилиці...

— Ти вже в мене така мудра, що не дай Господи! І де ти таких мудрошів наїлася?

— Наїлася чи не наїлася, але вже й не така дурна!

— Я не сказала, що ти дурна, остерігаю тебе тільки, щоб була обережна і не робила дурниць!

— Підете по Оксану?

— З тобою не договоришся! Навіщо вона тобі? Коли вже треба дитину віднести у шпиталь, то я сама понесу.

— Тепер ви вже розсудливіше говорите. Але що скажете, коли прийдете у шпиталь і поспитають чия дитина, звідкіля вона? Оксана може погодиться понести як свою.

— Та ж її синові вже рік скінчився. Ні, ні, Оксана не погодиться!

А таки треба спробувати. Підете до неї?

— Що з тобою робити? На своєму мусиш поставити!

— Мати вийшла і понесла із собою страх за цілу родину.

Оксана зараз таки прийшла. Вислухала пропозицію понести дитину товаришки, як свою, і не вагаючися ні хвилини, погодилася на цей план. Владчею оптимістка, всякий риск був для неї цікавим переживанням.

Доктор Ісаак Шрегер поспитав тільки, скільки дитині місяців, поконсультувався з Оксаною, бож вона його молодший товариш по праці, і висловив надію, що дитина буде жити. Що малий Ісаак був його однойменником, він не хотів знати. Дитину принесла Оксана Ясінчук, подала її за свою — і йому цього вистачало. Правда, він добре пам'ятав однорічного хлопчика, кучеряву голівку з веселими очками, як у матері—Оксани, але раптова метаморфоза дитини з русявої на чорноволося — не його справа.

Сам він колись мав жінку, дочку сільського корчмаря. Його Ривка зростала із сільськими дітьми, любила тих дітей, говорила з ними по-українському і не розуміла, що батьки тих дітей не любили її батька, що держав корчму. Селяни не хотіли мати корчми у себе в селі і одної ночі підпалили її. Корчма згоріла, а родина Ривки переїхала до Гірного. Тут батько почав торгувати мануфактурою, а дочка, підрісши, познайомилася з

молодим доктором і вийшла за нього заміж. Доктор Ісаак Шрегер вродливим не був, але був надзвичайно людяним, ніжної вдачі. Жінка не обдарувала його дитиною, була хворовитою і на тридцятому році життя померла. Шрегер похоронив жінку, посивів, занедужав на печінку і з року на рік занепадав на здоров'ї.

— Дякую, пане докторе, — прощалися Надя і Оксана, коли він запевнив, що не потребує ніякої допомоги.

— Я вам дякую.— Шрегер підвів очі і так дивно глянув спершу на Оксану, а опісля на Надю, що обидві збентежилися. Це були очі з того світу.

Надворі було вітряно і холодно. Нічну темінь на вулиці не освітлювали світла з вікон домів, що були щільно позаслонювані з огляду на можливий налет літаків. Часами тільки сніп світла продирався з розкритих на хвилю дверей, з яких доносилися співи німецьких вояків. Вони пили і раділи, бо ж радіо запевняло їх, що Німеччина перемагає на всіх фронтах. А тих фронтів було щораз більше і «непереможні залізні когорти» всюди зазнавали поразок.

Коли Надя пізньої ночі повернулася додому, Ельза вже спала, перевтомлена недоспаними ночами.

* * *

Чи то бабуня Корманова виблагала чудо у свого Єгови, щоб вирятувати свого внука, чи то інші надприродні сили кермували починами дівчини в зелених Карпатах, що їх з'ясовують дальші події, хто його знає. Як би воно все таки не було, Марися Остапюк одного дня зовсім несподівано сама для себе рішилася на відважний крок.

Коли вуйко Винницький відіслав її з Гірного до її родинної хати у Карпати, вона не перечила йому, бо не могла супротивлятися волі доброго опікуна. Незабаром, одначе, пожаліла свого послуху. Почала тужити за Гірним, за життям у хаті Винницьких, а надусе за Грицьком. Він став ввижатися їй у дівочих мріях: то вона з ним звозить снопи, то ріже січку на січкарні, то згортає сіно, то Грицько трусить яблуневим деревом, а вона підбирає овочі і... сміється. Так, Марися завжди сміялася, а Грицько був завжди серйозний. Він тільки

водив за нею зеленими очима, ніби хотів сказати ними: чого від мене хочеш? Я ж каліка, безногий, не дражни, не муч мене. А вона підбігала до нього, розбурхувала ясне його волосся або обіймала його за шию і пристрасно вигукувала: «Мій, мій, мій!» Він відганяв її від себе, вона гнівалася, а за хвилину знову сміялася і лестилася до нього.

За тих три роки, відколи Марися виїхала з Гірного, вона виросла і стала гарною, здоровою, сильною і не один легінь топтав стежки до неї. Вона з тими легеньками кокетувала, бож з такою вдачею вже народилася, але коли хлопці стали до неї свататися, всім їм відмовляла. Не рівнялись тим хлопцям до Грицька, хоч він і безногий!

Тітка не дорікала дівчині, бо те, що заміж вона не виходить, тільки вода на її млин! Коли Марися вийде заміж, то тітка й хату мусітиме звільнити, і поле віддати. Потайки плакала надію, що дівчина ніколи не вийде заміж і навіть нашіптувала сусідам на неї погані вигадки.

Тим часом прийшло повідомлення, що Марися мусить виїхати на роботу до Німеччини. Тітка невимовно зраділа — дівчина зажурилася. Боялася чужини. А поради не знала де шукати. Тоді потайки від тітки сіла на поїзд і по чотирьох днях їзди, ховаючись на дахах вагонів, під вагонами, по складах збіжжя, бараболі, вугілля — з'явилася у хаті Винницьких.

У хату прийшла, коли Надя ще була на праці. Тітка Винницька зразу не пізнала дівчини, підросла ж бо і змінилася. Коли Марися сказала, хто вона, то Винницька зраділа, хоча ніколи Марисі надто не любила.

Надя втішилася приїздом далекої сестри. Вислухала її пригоди, розповіді про життя в горах, про загрозу примусового виїзду на працю до Німеччини, а далі, судячи з того, що дівчина ні словом не поспитала про Грицька, догадалася, що Грицько Марисі ще не збайдужів. Щоб впевнитися в своєму припущенні, спитала:

— Ти б не хотіла піти на плебанію привітатися з Оксаною? Пам'ятаєш її?

— Чом би не пам'ятала?

— А отець Калиневич уже помер, казала тобі

мама? — Надя сиділа за вечерею і спостерігала Марисю. Марися їла здержано, не відповідала.

— Стільки всячини до розповідання, що всього зразу не розказати, — замість дівчини відповіла мати.

Вже знаю, що Івась Калиневич це твій чоловік. Як ви так можете жити? Ти тут — він десь там далеко. Яке то життя!

— До всякої біди звикнеш, а ти... ще не маєш жениха?

— Хто там потребує тих женихів! Кращих хлопців у Німеччину позабирали...

— А ти хочеш тут залишитися? Боїшся Німеччини? Щось подумаємо, якусь працю знайдемо тобі тут... А знаєш... Грицько Клин став добрим господарем. Він вернувся до Озерян...

— То його вже тут немає?! — майже скрикнула дівчина.

— Ні, він тепер на своєму господарстві.

— То чого ж я приїхала сюди?— вигукнула дівчина, а там спохватилася і засоромилася. Схилила голову і мовчала. Всі замовкли. Надя роздумувала. Знала, що Грицько ще не має дівчини, хто зна, може це і через Марисю. Не може її забути? За думками і пляни почали укладатися:

— Марисю, знаєш що?

— Що?

— Добрі янголи наднесли мені тебе!

Помиляєшся, завтра вертаюся. Хай везуть мене у ту прокляту Германію!

— Ходи у кухню, приготуємо липовий чай. Справжнього чаю давно вже немає. Ти любиш чай, правда?

— От, так собі. І без нього можу обійтися.

— Та вжеж,— Марися пішла за Надею у кухню.

— Марисю, ми вже дорослі, тож поговорім по ширості. Скажи, ти любиш Грицька?

— Хто б його любив? Нехай він пропаде!

— Не крути, відповідай прямо. Любиш його і пішла б за нього заміж?

— А чи він мене схоче? Може він вже має іншу?

— Розпитаємо...

— Не хочу, щоб ти з ним говорила про мене. Він ще насміється наді мною. Скаже, поволіклася за ним.

— Марисю, тепер не такі часи, щоб сміятися. Любилає три роки не могла його забути, він певне ще тебе любить, бож теж не оженився — от і побирайтеся. Слухай, який у мене зародився плян,— і Надя розповіла Марисі про ситуацію в Гірному, про нищення жидів, далі про Ельзу та її дитину. Марися всьому дуже дивувалася і не знала, до чого веде ця розповідь, а далі, коли збагнула, що Надя хоче підкинути їй дитину, то аж заплакала з образи. Її вважатимуть за покритку, сміятимуться з неї! Ні, ніколи вона не піде на таке!

— Марисю, ти зробиш добре діло, рятуючи дитину. Кормани багаті, то віддячаться тобі. Сторицею відплатять, тільки тобі треба буде бути обережною. Сусідам скажемо, що чоловіка твого забрали німці і він ні одного листа не написав тобі. А метрику охрищення дитині зробимо, от і не треба буде чого соромитися. Ні з ким з сусідів не встрявай у розмови, вони тебе не пізнають, я сама ледве тебе пізнала. Найбільше вистерігайся Олі Іванчукової, сусідки знавпроти. Пам'ятаєш її?... Любить язиком теліпати і про все вибадувати в людей, не так, як це робить гестапо, а просто з надмірної цікавості.

— Пам'ятаю її добре, не раз її підглядала, але тобі не розповідала, бо ти кричала б на мене. От сміялася я з неї!

— Добре, але тепер ти вже велика, підглядати не будеш, бо це негарно, ти вже доросла, поважна людина.

— Мені здавалося, що я дуже поважна,— і два скісні очка лукаво усміхнулися. Дві ямки на щічках заглибилися.

— Ти поважна і мудра,— відповіла Надя, кидаючи вишневу конфітуру до чаю з липового цвіту, а в душі була переконана, що Марися, її смішна, добра далека сестричка, ніколи поважною не була і не буде. Марися із соняшним характером вродилася для безжурного життя, хоч при цнотливих прикметах хитрість не була їй чужою.

Наступного ранку Надя прийшла у шпиталь о восьмій ранку. В її канцелярії вже чекала на неї Ельза Корман.

— Надю, за кілька днів треба буде забрати дитину, порадь мені, що далі робити. Коли я себе не зможу врятувати, то хочу бодай дитині життя забезпе-

чити. Заопікуйся дитиною, а я віддячу тобі чим зможу. В гетто ні харчів, ні опалу, дитина зими не переживе.

— Сідай, Ельзо, чого стоїш? — І Надя сіла за бюро. В канцелярії крім них нікого не було. — Мене журить ваша доля, Ельзо. Рада б вам допомогти чим тільки можу, та можливості мої дуже малі. На щастя, справи виглядають так, що дитину зможу влаштувати. Сьогодні їду до Озерян, пораджуся з чоловіком і коли все піде гладко, тоді й ти давай вже собі сама раду. Дитина тебе не буде держати, то махай у світ чи в ліс. Як твій чоловік? Ще працює в юденраті? Що думає робити? Чи чекатиме, щоб і його і тебе вивезли до концтраку?

— Щось будемо робити, а що — годі знати в цих страшних обставинах, в яких опинилися жиди. Та вже піду, бо цей Йосили напевне прийшов і казиться, що мене немає.

— Як він до тебе ставиться?

— Не повіриш, як змінився. Залицяється негідник!

Справді, Йосиліві Шрегерові Ельза тепер подобалася. Вона, після народження сина, хоч і змарніла, але вигарніла, риси обличчя вишляхетніли, стала принадливою жінкою.

— Бо ти справді гарна. Він тебе не любив тільки тому, що ти була вагітною.

— Для мене він тепер ще гидкіший, як був раніше. Ці його залицяння...

— Погодься з тим, що він — психопат. Все ж діло своє знає, добрий дентист, привітай його від мене.

— З певністю здивується. Каже, що ти його не любиш.

— Співчуваю тільки йому, і то не дуже. Тішуся, що маю здорові зуби і не мушу у нього лікуватись.

Того дообіддя Надя мала багато клопоту з завідувачем господарки шпиталю, який вимагав прямо неможливого. Бракувало ліків. Надя з ним висилала замовлення до Берліну, але ліки приходили не в такій кількості, яку замовляли, або зовсім не приходили. А тут і харчів для хворих бракувало, і опалу, простирала і подушки геть подерлися... В шпиталі вже були хворі на тиф. Загроза епідемії тривожила лікарів.

Біля десятої ранку прийшов селянин із запискою від «Чорнобривки» з Озерян. В ній було лише одне слово: — «Мило».

— Пане Козловський, я конечно мушу дістати від вас десять кілограмів мила,— промовила до завідувача, що виготовляв список на харчі.

— Ви ошаліли! Хочете, щоб мене німці розстріляли?

— Тихше, не кричіть! Якщо будуть вас розстрілювати, то разом зі мною. Що, не буде приємно разом помирати?

— Але не за дурних десять кілограмів мила.

— Буде нагода і за щось краще померти!

— Алеж шпиталь залишиться без мила!

— Так зле не буде.

— Нашо вам стільки?

— Чи ж треба вияснювати? Наші потребують.

Звідусіль по нитці, а сиротині сорочка.

— Ви, пані Надю, дограстеся одного дня!

— А будете плакати за мною? — Надя усміхнулася і глянула в чорні, рухливі очі Козловського.

— Певне, що буду!

Вполудне Надя виїхала з Гірного фірою. В соломі заховані були дві пачки мила — це для підпілля, а для свого Івася везла вона горіховий торт.

Молоді Калиневичі винаймали в селі невеличку хатину, яка крім кухні мала ще спальню. В цій другій кімнаті стояла комода, подарована вуйками Павлюками, велика шафа і два ліжка, прикрашені інкрустаціями майстра Винницького, велике дзеркало в горіховій широкій рамі і два крісла, подаровані Птасінськими. Коли до того додати вишивані портъери над вікнами і двома дверима, то більш-менш це був би образ гніздечка Калиневичів. Треба ще додати, що сінешні двері із спальні були входові, а другі із спальні вели у комору. З комори вели одні сходи на горище, а другі у підвал, звідкіля був прокопаний тунель, що його вихід був ген аж за садом, у глиняному березі над рікою. Тим тунелем користалися лісовики-повстанці, які незрідка приходили до Калиневича на наради чи по інструкції.

Надя і тим разом їхала до села з неспокоєм, тривожним трепетом серця. Радість зустрічі з чоловіком спліталася із страхом, чи, бува, з Іваном не притрапилася лиха пригода.

Повибивана дорога з ямами, повними болота. Вітер продував шубу і потерпли із нерухомості ноги,

накриті смугастою веретою. Вздовж Озерян тягнулася дорога, яка в середині села розширялась у велику площу. На цій площі двоповерхова школа, молочарня і будинок «Просвіти». Минувши «Просвіту», дорога піднімалася вгору. От ще кілька хат, а там вже на горбку і церковця. В межу з церковним цвинтарем город і хата священика, а за нею гніздечко Калиневичів.

Ідучи майданом, перед школою Надя запримітила дим, що його вітер розвівав над хатиною на гірці. Чи ж можливе, що цей дим з її хатини? Іван завжди приїжджає у суботу, пізно ввечері. Хто ж би був у хаті?

— Прр! От ми вже й на місці.— Фірман задержав коней. З хатини вийшов Калиневич.

Івасю, ти вже приїхав? А я чудувалася, бачачи дим з нашого комина.

— Спасибі вам, ляльку Трохиме, що привезли жінку. Погана дорога, що?

— Хай її чорти візьмуть, віз можна поламати. Бувайте здорові.

Поки Калиневич намовляв селянина взяти пачку папірос, а церемонія ця тривала добрих кілька хвилин, бо селянин відмовлявся, запевняючи, що не за заплату привіз він жінку, Надя вимотувалася з тяжкої шуби. Калиневич взяв її на руки і поніс у хату.

В кухні було тепло, пахло димом викурених папірос та курячим росолом, бо Калиневич встиг його вже зварити.

— Яка ти зимна, голубонько! Ще, чого доброго, застудишся, їхавши сюди. Так довше не може бути. Мусиш покинути працю в шиталі і переїхати жити сюди.

— Та ще морозів немає.

— Застудишся і розхворуєшся. Мука це, а не життя, Надюсенько. І чого ти так через мене мучишся?

— Тому, що люблю тебе, Івасю, і ціную **ідею**, за яку ти борешся і страждаєш. А поза тим я **сильна**, витривала, жадна біда мене не вхопить! — Надя гартувала себе зимними купелями і руханкою, але тендітне її тіло ніяк не хотіло ставати сильнішим. Як була худенька, так і по шлюбі не поправилася, а вічна непевність за чоловіка, кожночасна можливість нового його арешту зробила її глибоко вразливою, вічно настороженою.

— Ти стомилась, Надюсю...

— Ти прашюєш більше від мене.

— Я мужчина.

— Я теж мушу бути сильною, як мужчина! Мій коханий, я так стужилася за тобою! Коли ми вже зможемо спокійно жити? Ти змарнів за цей тиждень. Коли приїхав?

Надя сиділа на лаві коло печі. Іван навпроти неї навколішках розігрівав у своїх долонях змерзлі Надині ноги.

Ще вчора вночі. Хотів справити тобі несподіванку.

— Так зраділа, коли побачила дим з нашого комина. Я спекла тобі горіхового торта, мама вшила нову сорочку, а Оксана передала... вгадай, щось, чого ти дуже потребуєш.

— Нічого крім тебе не потребую. Коли ти біля мене — все маю! Іван вхопив Надю на руки і закружляв з нею по кухні. Надя обійняла його голову і цілувала гарячими поцілунками.

— А все таки вгадай!

— Турецьку шаблю із золотою рукояттю,— засміявся Калиневич, сідаючи на лаву і держачи жінку на колінах.

— Не жартуй, але щось таки в тому роді, тільки без золотої рукояті.

— Знаю жилетки до голення. Вгадав?

— Вгадав, Івасю... Мені зараз треба піти до Грицька Клина...

— Нема мови! Не дозволю!

— Не забороняй, ти не знаєш про мої нові клопоти... і Надя розповіла чоловікові про свої пляни щодо Марисі і Грицька. Калиневичеві плян одруження Грицька сподобався. Тому, одначе, що у нього були високі чоботи, а у Наді тільки черевички, і тому ще, що він вірив, що Грицько перед ним буде ширішим, як перед Надею, він пішов сам до хати Клинів.

Грицькова хата стояла досить далеко від хати Калиневичів. Грицько був заскочений, що Марися приїхала з гір. Вичерпних відповідей на запитання Калиневич Грицеві не міг дати і тому він вирішив сам піти до Наді і розпитати. Верхи на Грицевих конях, обидва

заболочені і промоклі, бо в міжчасі почав падати сильний дощ, приїхали до хати на горбку. Коней поприв'язували до стовпів ганку. Відтак довго чистили чоботи об солом'яну витирачку, і шойно тоді увійшли в кухню.

Стіл був уже накритий до вечері. Посеред стола у прозорому фляконнику стояла китиця з галузок червоноягідної калини. Під стелею вже світилася нафтова лампа. Надя, в козушку без рукавів наопашки, простягнула руку до Клина:

— Сама хотіла піти до вас...

— Там такий дощ!... Що нового, пані Калиневич?

Надя глянула на чоловіка. Він усміхнувся і хитнув головою, з чого Надя зрозуміла, що він вже усе Грищеві розповів.

— Пане Клин. Тут нема що завертати в папірці. Я вже давно знала, що ви з Марисею кохаєтеся...

— Та то щира правда, але я їй не освідчився,— Грицько не дивився Наді у вічі. Сів біля стола і втупився очима у китицю калини.

— Бо ви тоді ще не були готові до одруження. Не так? Тепер ви господар... — Надя сіла навпроти гостя. — Пане Клин, Марися хоче вийти за вас заміж. Чи ви її теж хочете?

Грицько не відповів. За нього не одна дівчина в селі рада була б піти. Про це йому казали і мати, і сестра. Та він цурався дівчат, уникав їх. Він не міг забути веселої Марисі, з якою майстер Винницький розлучив його. Другої такої він не знайшов. Були може й кращі і працюватіші за неї, але її пустощі, голосний сміх, життєрадісність все йому пригадувалися і не давали женитися з іншою. Сам він тихої, суворої влачі потребував ніжності і радості, яку могла б йому дати тільки Марися.

— Коли б я знав... — по довгій павзі відіззався.

Калиневичі не переривали його надуми. Вечеря стояла неторкнена. Надя сперлася на спинку крісла і ніжно дивилася на чоловіка. Іван дивився на неї. Грицько переніс зір з калини у темне вікно. На шиби падали краплі дощу і свистів вітер. В комині час від часу пронизливо вигравала осінь сумну мелодію, а Грицько Клин рішався, обдумував свою і Марисину долю.

— Коли її така воля... — і знову замовк. Чекав на поміч, а помочі ніхто не подавав. Надя і Іван глянули в його тверде лице, в сірі, великі очі. Високе чоло було

стягнуте в задумі. Дві темні борозни між бровами ще дужче поглибитися. — Коли її така воля, то хай приїде. Побачимо, чи ще не розлюбила мене. Може я більше вже не буду їй милий.

— Івасю, ти розповів і про дитину.

— Так.

— Пане Клино, у селі може будуть з Марисі сміятися, будуть підозрівати в найгіршому... але для нас це єдиний вихід... Не бачу іншої можливості врятувати дитину.

— Треба Марисі документу, що дитина її. От просто документ, що її чоловік помер. Не так?

— Це ми зробимо, але села не обдуриш. Не повірять.

— Так, наше село мудре, його не обдуриш. Та... хай вибачають! Я вірю їй. — Гриць наголосив слово «я», а відтак, гейби з полегшею поспитав: — Коли вона зможе приїхати?

Надя теж з полегшею зідхнула і, вже всміхаючись, відповіла: — Марися сама не приїде. Ви мусите по неї поїхати.

— Та то ніби так, — ніби до себе відповів Грицько. Коли ж Калиневичі стали запрошувати до вечері — відмовився і хотів уже йти.

— Грицьку, ти нас ображаєш! Якщо хочеш, щоб ми з тобою погнівалися, то йди.

— Де ж би я хотів, Іване, щоб ти на мене сердився, але не хочу вашого часу забирати.

— Не турбуйся, по вечері не будемо тебе задержувати.

— Коли так, то гаразд!

Та не пішов Грицько Клино зараз по вечері. Не зважаючи на зливний дощ, до хати на горбочку прийшли із села Іванові і Грицькові друзі. Мова йшла про справи Озерян і довколишніх сіл. Намічували людей, які змогли б перевести санітарні вишколи дівчат. Надя обіцяла намовити доктора Ісаака Шреґера, якому загрожувала небезпека ліквідації німцями. До інших двох українських молодих лікарів вирішили написати листи з пропозицією провести курси.

Наступний день був також дощовий і зимний. Калиневичі прощалися на малому пероні. Чорні круки на

високих ясенях довкруги двірця сумно крякали, немов лякали чимсь лиховісним, але Калиневичі їх не чули. Надя дивилась у глибокі очі Івана, в яких цвіла віра в кращі дні, а в її очах ясніли іскристі зорі щастя.

Поїзд поніс у вечірню темінь Надю. Осамітнений Калиневич чекав на свій поїзд.

Переконати доктора Шрегера в доцільності його переїзду чи то до Озерян, чи озерянських лісів — не було легко. Шрегер не боявся вмирати. Життям він був змучений, і смерть бажав прийняти як визволення від турбот, метушні, а то і підлоти. Все ж таки Наді вдалося його переконати. Він погодився «продовжити своє непотрібне життя», — так він висловився, дивлячись на Надю добрими очима. Зі своїм виїздом з Гірного він, одначе, зволікав.

Вже настала зима з гострими лютневими морозами. В жидівському гетті залишилося мало людей. Була це тільки сторожа, дванадцять молодих чоловіків і кількадесят різного віку людей, усі з якимись професіями. Всі вони мали працю поза геттом.

З приходом німців до Гірного в місті було понад дві тисячі жидівського населення. Дехто з них кудись виїхав, дехто втік, а загал німці вивезли. Була чутка, що їх вивезли до концентраційних таборів, а останнім часом поширилась вістка, що їх розстрілюють над спільними могилами.

Ельзин синок дістав документ про охрищення і нову матір. Марися спочатку не любила дитини, гидувала слабовитим, хирлявим немовлям.

Поки Марися одружився з Грицем Клином, жила вона в хатині на горбку в Озерянах. Мали їсти і вона і дитина, бо Гриць про це дбав. Дитина хутко почала поправлятися. Малі ручки тягнулися до Марисі довірливо, і не минуло багато часу, як вона її полюбила. Два рази приїздила з Надею і Ельза. Рідна мати плакала і з радости, що дитя здорове, і з розпуки, що мусить його покидати.

Ельза в селі не могла залишитися, щоб її не розпізнали. Приїжджала і від'їжджала в нічній темряві. Не забувала привезти квітистої матерії і білого батисту на сорочки. В Ельзи було ще багато всякої матерії, якою розпоряджалася вона тепер сама, бо свекруху Корманову, як людину без професії, вивезено з гетта. Фах купчихи не рахувався за фах, і син, хоч належав до поліції гетта, не зміг врятувати матері. Рятував ще жінку, яка працювала в шпиталі, але за неї дуже боявся. Від поліції зажадали «числа» людей. Серед жидів, що ще жили в гетто, зчинився переполох, вони закидали поліцистам, що охороняють тільки свої родини.

З початком березня Ельза з'явилася до Наді.

— Надю, я довше не можу жити в гетто. Якщо мене німці не розстріляють, то зліквідують самі жиди. Рятуй мене.

Ельза прибігла пізно вночі і розбудила Надю. Надя тремтіла з несподіванки і переляку. Не знала, що Ельзі порадити. Заслонила вікна, які на ніч завжди відслонювала, бо не любила спати в темряві. Сніг уже майже розтанув, але все-таки роз'яснював незоряну ніч. Засвітила настільну лампу.

Сідай. Заспокойся і розкажи, в чому справа,— втихомирювала Надя приятельку.

— Завтра знову будуть забирати людей. Мій чоловік і я маємо ворогів серед наших, і вони намовили інших поліцистів, щоб мене поставити на список. Надю, я не хочу вмирати! Прошу тебе, рятуй мене!

Ельза щосили вхопила Надю за руки, припавши на підлогу перед ліжком, на яким сиділа її перелякана подруга.

— За мною готові зараз прийти! Поспішай, роби-щось!

— Ельзо, ти тут не можеш залишатися! Це смерть тобі, мені й моїй мамі! Слухай, одне місце, де можу тебе заховати, це моя недокінчена хата. Біжи туди, заховайся під хатою між дошками. Я тебе скоро відвідаю. Знаєш куди йти?

— Знаю! — Ельза, як навіжена, кинулася до дверей.

— Почекай ще, покличу пса. Хоч він тебе і впізнає, але може загавкати. — Надя вийшла через фронтіві

двері, стараючись не збудити матері, яка після смерті батька нездужала. Надворі було спокійно. Обійшла хату довкруги, перейшла подвір'я, і щойно коли наблизилась до псячої буди, звідтіля ліниво виліз собака. Надя прив'язала його на ланцюг.

В новій хаті, яку майстер Винницький ставив для своєї одиначки, ще не було підлог. Спершу майстер хотів провести рури до центрального ogrівання, випробовуючи новий, малокоштовний і дуже ефективний спосіб. Удар бомби знищив одну стіну, а вогонь обпалив крокви. Де-не-де дах запався і дощі нищили стелю. Шиб у вікнах ще не було, замість них дощечки, і то де-не-де повиривані. Хоч Бровка на ніч спускали з ланцюга, «добрі» люди викрадали дошки і інші матеріали.

Ельза заховалася між дошками, зложеними під хатою. Надя перечекала з півгодини. Ні, погоні за товаришкою не було. Дещо заспокоєна взяла з дому теплу ковдру і вийшла. Ельза сиділа, притулившись до холодної стіни. Надя відчинила двері від сторони закиданого всяким причандаллям подвір'я.

— Вважай, тут легко зашпортатися. — В приміщенні майбутньої кухні, була абсолютна темінь, але було там дещо тепліше, затишніше.

Я боюся! Ніхто сюди не прийде?— Ельза судорожно держалася Надиної руки.— Прошу, не покидай мене самої... залишися тут!

Заспокойся! Я тобі тепер вже непотрібна. Коли розвидниться, підшукай собі відповідний кутик. Можливо, що найкраще було б тобі в пивниці. Там сухо, і чисто. Чи вранці прийдеш до роботи?

— Ні, ні, не піду! Мене і звідтам можуть забрати!

— А не знаєш, чи доктора Шрегера поставили на список?

— Не знаю, не питала... Надя, не покидай мене самої!

— Ти зовсім нерозсудлива. Ось-ось прокинеться мати і якщо побачить, що мене немає, зчинить крик.

— То бодай ще хвилинку! Вибач, але я така перелякана... Я егоїстка. Надю, заприсягни мені на свої святощі, що коли зі мною трапиться нещастя, то ти не покинеш моєї дитини!

— Не буду, Ельзо, присягати. Я ніколи не присягаю! Якщо хочеш, то вір моєму слову, що про твою дитину не забуду! Чи твій чоловік знає, що ти пішла до мене?

— Знає.

— Що ж він думає робити? Чекає на якийсь порятунок? Чому нічого не робите, не втікаєте?

— Це дуже важко... ризиковано! Ми весь час надіялися, але марні були надії. Якщо він до тебе прийде або задзвонить, то скажи йому де ти мене заховала.

— Ельзо, ніколи нікому не кажи, що я тебе заховала. Ти усвідомлюєш, яка це для мене небезпека? Подумай трішки і про мене! Вночі я тобі приноситиму їсти, але щоб ти мене ні перед ким не зрадила. Твоя зрада рівнозначна для мене із вироком смерті! Я тебе зараз замкну на ключ, і ти, щоб вийти, мусітимеш вилазити вікном.

— Залиш ключа мені! Я тобі його не віддам! — Ельза пустила Надину руку і кинулася до дверей. Зашпорталася за ковдру, якою Надя її обгорнула, і впала. Падаючи, перекинула відро із замерзлим вапном, і наробила стукоту.

— Поможі підвестися!

— Маю тебе вже досить, цілий час робиш мені якісь клопоти! — сердито накричала на товаришку Надя. Все ж допомгла їй стати, посадила на дошки під стіною і ще раз обгорнула ковдрою. — До самого ранку не рухайся звідсіля! Ще потовчешся, покалічишся! А ключа тобі не дам, бо це був би доказ проти мене, проти нашої співпраці. Ти не така вже нездара, щоб не перелізти через вікно. Відчепи дошку, і гайда у світи, якщо того забажаєш. Можеш виходити собі і приходити, коли тобі тільки забагнеться, але я нічого не знаю про те, що ти тут живеш! Розумієш мене, чи може страх тобі розум запаморочив і не розумієш моєї мови?! Будеш обережна — врятуєшся! Будеш гістеризувати — попадешся! А тепер я вже йду. Хочеш кричи, твоя воля!

Надя замкнула за собою двері на ключ. На вицементованій плътформі перед дверима — не було вже снігу. Дальше стежка була замерзла. Надя була тільки в мештах, без панчів і в плащі наопашки. Дрогоніла від студені. У себе в кімнаті лягла на ліжко і прикрилася

капою. Не переставала дрожати. До ранку вже не могла оґрітися. Передумувала, як мати сприйме новий клопіт і які то несподіванки ще стрінуть її надходячого дня.

Коли з запізненням прийшла у шпиталь, перших кого стрінула це були Оксана Ясінчук і її чоловік Богдан. Оксана привітала її:

— Добрий день, Надю! Що ти насуплена, як сова! Що сталося?

Добрий день! Нічого. Голова болить. Маєте якісь порошки проти болю?

— Хйба що маємо! Простудилася? Ходи зі мною до амбуляторії!

Всі троє пішли до великої залі, в якій стояли білі шафи з ліками.

Оксана і Богдан скинули теплі плащі. В амбуляторії приємна, ні холодна, ні надто висока температура. За хвилину увійшов доктор Шрегер. Був мовчазний, як звичайно, тільки ще більше згорблений ніж завжди. Тихо привітався і став одягатися в білий халат.

При різних нагодах Надя пропонувала і намовляла його переїхати до Озерян. Він погодився, але відтягав чомусь. Чи може в ґетто були хворі люди, яких він лікував — не казав того, не зраджував своїх таємниць. Він був незаступним лікарем у шпиталі, але що ж? Кожної днини грозила йому небезпека арешту, вивозу або навіть розстрілу.

— Оксано, поговори з тим йолопом, хай він тікає. Не хоче до Озерян, то хай зникає куди тільки може, аби я його не бачила!

— Добре, я з ним поговорю.

— Мало того! Мусиш ним заопікуватися, вивезти з Гірного!

— Це не буде легко!

— Тепер нічого легко не робиться. Легко тільки померти. Заопікуєшся ним?

— Добре, але чому тобі на ньому залежить?

— Він такий безпомічний і такий добрий! Я з ним співпрацюю вже чотири роки. Полюбила його і жаль мені його. Ти його не знаєш так, як я. — Шрегер вже переодягнувся в білий лікарський халат і вийшов. Оксана пішла за ним. У дверях розминулися з Озерським. Надя запивала водою гіркий порошок, що його дав їй доктор Ясінчук.

— Дякую, Богдане. Як Олесь? — Олесь це Ясінчуків синок.

— Олесь здоровий як гудз, але ти зле виглядаєш. Треба б тобі відпочити! — До них підійшов Озерський.

— Хто зле виглядає, пані Надя? Справді! Неїта, що з вами? — Збишек простягнув до неї руку, щоб привітатися. — Та у вас гарячка! Ви не повинні були сьогодні приходити до праці!

— Вже зажила порошок. Пройде! Це нерви, а не застуда.

— Неїта схвилювалася. Це на вас не подібне... щось трапилося?

— Багато розповідати — мало слухати, а радше непотрібно слухати.

— Я вас радо вислухаю.

— Добре, іншим разом. Тепер я піду до канцелярії.

На коридорі проминула Оксану і Шрегера. Доктор оглянувся і провів Надю теплим, вдячним поглядом. Останнім часом можливість страшної смерті лякала його. Тепер був вдячний Наді, що вона намагається його врятувати.

Того вечора після праці він уже не вернувся до гетта, втік з Гірного. Провесняне, веселе небо дало йому дах над головою в густих озерянських лісах. Побратимами стали йому високі дерева, густі хащі, сільські парубки та дівчата, яких він став навчати «першої медичної допомоги»

Відколи Надя вийшла заміж, Збих Озерський старався якнайменше зустрічатися з нею. Носився з думкою покинути Гірне. Коли він повернувся з Варшави, думав деякий час перебути в Озерянах. Однак, побачивши нахабну поведінку Птасінських, а передусім Іванки, виїхав до Гірного, щоб там працювати. Іванка зраділа приїздом Збиха. Зараз попросила його відкрити сховок у пивниці і позичити їй клячник. Озерський спротивився відмурувати сховище, мотивуючи тим, що війна ще не скінчилась. Іванка натякнула і на замуровані образи, срібло і фінезійну порцеляну у підземеллях замку, але Озерський зігнував цей натяк. Наступного дня виїхав з Озерян.

Збих не забув обіцянки, яку дав Вальтерові Граверові. Зайшов на гестапо в Гірному, запросив Гравера на полювання до Озерян, але одночасно вияснив, що фактичним господарем є там тепер Птасінський, що Птасінському легше буде влаштувати полювання.

Гравер подякував за візиту, просив частіше заходити, а полюванням радив не перейматись. Йому вже відпала охота стріляти звірів по лісах. Не пояснював, чому, але Озерський догадався: перший рік перебування німців у тих сторонах вже минувся, в лісах стало неспокойно. Заганятися тепер у хащі значило ставити себе самого в положення звіря, на яке чигають мисливці. В місті Граверові більш безпечно. За одного вбитого німця гестапівці розстрілювали десятками цивільного населення. Гірянани надто високо себе цинили, щоб за одну голову «надлюдини» платити такими великими жертвами.

Німецьке військо «перемагало» на всіх фронтах, але це тільки в радіо і газетах. Минув у німецьких вояків бойовничий запал, довжелезний фронт ламався, густі могили вкривали землю України і інших східньо-європейських країн.

Вальтер Гравер дістав наказ цілковито зліквідувати жидів у Гірному. Ліквідацію попередила втеча дванадцяти жидівських поліцистів, між якими і чоловіка Ельзи Корман. Про їх втечу Гравер довідався біля десятої години ранку. Першим розпорядженням його було негайно арештувати всіх жидів, що працювали в місті. Всіх їх привезли на подвір'я гестапо і розстріляли. Після цієї помсти за втечу поліцистів, гестапівці оточили гетто і підпалили. З домів вибігали люди. Їх стріляли з автоматів. Скільки людей згоріло тоді живцем — ніхто не рахував. Незчисленими були ті, які вижили в пивницях і тунелях, прокопаних геть-геть за місто.

Вернувшись з праці додому, Надя зараз же пішла у незакінчену будівлю. Ельзи там уже не було. Мабуть, вночі утекла разом з чоловіком. Попереднього вечора, коли Надя принесла товаришці вечерю, Ельза не сказала, що буде тікати. Певне сама про це не знала.

Зустрічі Калиневичів в Озерях майже перервалися. Іван приїжджав щораз рідше. Був суворий, неговіркий — Надя терпіла. Не знала і не догадувалася причини.

Останнім разом умовилась з Іваном і поїхала до

хатини на гірці. Івана там знову не було. Замість нього лежала записка, що був і що мусів виїхати.

Надя виплакалася і пішла до Птасінських. Ті, як завжди, радо її прийняли у себе, почастиували, а що тоді і Озерський був у замку, то Іванка пожартувала:

— Мало тобі Озерського в шпиталі, то ще й сюди за ним приїжджаєш?

— Що ти вигадуєш, Іванко? Ти збожеволіла в своїх підозріннях!

— Я зовсім не дивуюся... Думаєш, не знаю, що ви кохаетесь?! Та коли б я так рідко бачилася з своїм чоловіком, то напевно знайшла б собі іншого! Тільки дурні і погані з виду жінки бувають вірні своїм чоловікам. Чи ти думаєш, що Іван вірить у твою чесність? А може й не дуже тим журиться, бо інакше давно забрав би тебе жити з собою у Львові.

Надя не казала Іванці, що її чоловік у Львові рідко коли буває. Не казала, бо не довіряла кухні, що хатою чоловіка стали зелені бори із своїм віковичним шелестом, співами птахів і небезпекою, страхом за життя своє і своїх побратимів. Хай краще Іванка думає, що Іван вже розлюбив свою жінку... Але... може Іванка має рацію!

Яку б рацію не мала Іванка і що б вона не говорила, справжньої причини Надя не знала. А було це декілька тижнів тому. Птасінська заїхала візком до хатини на гірці, щоб відвідати Калиневичів. В хатині був сам Калиневич, Надя ще не приїхала. У розмові Іванка, ніби тільки так собі, жартуючи, сказала, що Озерський Наді не байдужий, що вони, здається, любляться. Їдливе жало заздроси впустила вона в Іванове серце. Озерський кохаеться з Надею, із своєю «Неітою»!

Іванка недовго забарилася в хатині. Коли ж приїхала Надя, то Калиневича вже не побачила. На столі лежала записка: «Перешкоджений, не знаю коли приїду». Це все!

Надя стояла біля великого вікна з видом на сад. У квітнику побачила Озерського.

— Не знаєш, Іванко, чи Озерський вертається сьогодні? Коли так, то я з ним поїду.

— Не думаю, що сьогодні. Але чому й ти не залишишся у нас до завтра? Може ще й Іван приїде.

— Вертаюся таки сьогодні. І чого я стільки терплю через нього? Краще б його не любила. Коли б він

тільки крихту мого терпіння переживав...

— Думаєш, що він або якийнебудь інший мужчина здатний до любовного терпіння? Не вірю в таку можливість. Скоріше повірю, що він має другу жінку у Львові...

— Іванко, що ти... це неможливо!

— Чому ні? Всі вони однакові! Я своєму Ясенюкові зовсім не вірю!

— Жартуєш!

— Була б наївна або дурна коли б вірила. Та я його невірністю не переймаюся. Так і ти роби!

— Ні, Іванко, коли Іван мене розлюбить, я з ним розійдуся!

Іванка спохватилася, що задалеко зайшла. Чого доброго, і справді вони розійдуться. Це не було наміром її інтриг. От, здуру, не маючи інших розваг, створила спектакль і лицедіями, немов маріонетками, хотіла сама кермувати.

— От, бачиш, я по-своєму роблю з незначних фактів припущення, а ти вже готова всьому тому повірити. Забудь, що я тобі говорила! Скажу, щоб осідлати коней, і поїдемо в поле. Згода?

— Ні, не хочу!

— То ходім до Озерського поспитатися, коли він іде до Гірного. Але підмалюйся трішки, бо зле виглядаєш. Мушу тобі сказати, що ти споганіла. А може, признайся, може вагітна?

— Ні, і дай мені спокій із своїми вічними здогадами.

Озерський запримітив дві жінки, коли вони сходили з тераси.

— Який я радий бачити вас, пані Надю! Іван теж тут?— Озерський в одній руці тримав ножиці для обрізування гілок, а другою скинув солом'яний капелюх. Був засмаглий, виглядав здорово. Надя була бліда, вигляд хворовитий.

— Іван не приїхав. Він перешкоджений.

— Може, хотіли б побачити мої квіти?

Надя замість відповісти, спитала:

— Чи вертаєтеся сьогодні до Гірного?

— Ні, сьогодні я вільний. Мій дижур завтра. Кому ж краще про це знати, як не вам.

— Так, я справді забула. Бачите... та навіщо багато гворити?

— Іван не попередив, що не приїде?

— Навпаки, запевнив, що буде сьогодні вранці. Я приїхала в обід, а замість нього знову записка: «Був в четвер, мушу вертатися». От, бачите, така моя доля...

— Я намовляю Надю, щоб залишилася до завтра. Сьогодні пограємо в преферанс. Намовте її, пане Збиху, щоб залишилася. Вас вона послухає!

— Справді, ви б трішки відпочили. Виглядаєте дуже втомлені.

— Я це саме їй казала. Мусить відпочити. От, не пушу її та й уже! Ви, пане Збиху, покажіть їй квітник, а я піду поможу служниці приготувати вечерю.

Озерський з Надею пішли в сад. Троянд було багато. Дикі, дрібні, що пнялися на підставлених, дерев'яних поперечках, великі червоні, білі, рожеві, жовті, жовто-білі, біло-рожеві, цитринові. Озерський схрещував і вирощував квіти і мав уже в цьому досвід і деякі успіхи.

Підійшли до невисокого куша, на якому розцвітала троянда із синявим відтінком.

— Це куш, про який я вам уже кілька років тому згадував. Пам'ятаєте? Біда мені з цим гібридом! Не має сили, чи не хоче розквісти повним цвітом. Не любить мене... От, щось так ніби ви.

— Як то? Чому порівняння? — Надя доторкнулась пальцями розквітлої троянди. Вона не була гарна, але оригінальна кольором. Такої Надя ще ніколи не бачила.

— Чому ця квітка нагадує вам мене? Вона нездорова! На вашу думку, я... — Надя недоказала. Він дивився на неї, озолочену вечірнім промінням сонця, яке прокрадалося крізь гілля дерев.

— Неїто, я вас кохаю! Нічого не кажіть, бо ви не можете відповісти. Але я щасливий, що мав силу це вам сказати. Ми не призначені одне для одного. Не гнівайтесь, що насмілився признатися вам у коханні. Ви дружина мого приятеля, якого шаную і люблю.

— Ваше признання мене мучить. — Надя похитнулася. Озерському здалося, що вона ось-ось впаде. Вхопив її за руку. — Ви таки справді хворі. В понеділок скажу, щоб вас обслідували. А тепер ходіть, приляжете.

— Запевню вас, що я зовсім здорова. Нічого мені

не бракує!

— Я вас вразив своїм признанням у коханні. Не повинен був цього робити. А може й краще так. Не міг довше приховувати своїх почувань до вас. Неїто, ми ж не діти. Вміймо ставити чоло супротивним вітрам, нашій химерній долі. Чи ж винні ми, що полюбили одне одного?

Ішли до замку. Надя не дала взяти себе під руку. Поволі дійшли до тераси. Вона сіла на лавку біля гранітового стола. Він сів на сходах, лицем до неї і не спускав з неї очей.

— Признайтеся, Неїто, ви щасливі з Іваном? Але не обманюйте себе. Гляньте правді у вічі. Неїто, коли б не ви, я давно вже покинув би ці сторони і втік у світи. Ви мене не пускаєте. Я щасливий, коли бачу вас, вашу усмішку, очі, вашу ходу... Але я спостеріг, що ви нещасливі в подружжі з Іваном і не можу дивитися, як ви терпите! Неїто, покиньмо Озеряни, Гірне, геть від цієї пекельної війни! Одружимося і будемо жити повним життям. Одне біля одного, не розлучаючись так до смерти, щасливі нашим коханням.

Надя поклала перед себе руки на нагрітій сонцем стіл і дивилася у вічі Збиха. Не соромилася ні за себе, ні за його слова. Чи справді вона його любить? Так! Вона в цьому признається, алеж вона не кохає Збиха так, як Івана! Івана кохає вона пристрасно, всім своїм єством! Через нього вона готова страждати, готова за нього битись і навіть умерти! Вона довідається, що спричинило його байдужість, навіть зневагу, яку недавно запримітила в його погляді. Такій наглій зміні мусить бути якась причина! Коли це інша жінка, як каже Іванка, то вона поїде до неї і прожене її від Івана. Вона не дасть вкрасти свого чоловіка! А якщо справді Іван її розлюбив? Тоді буде вона терпіти, буде чекати, коли навернеться до неї. Сама вона не покине його. А Збишек? Збишка вона любить тихою любов'ю, бо чи ж можна його не любити? Гарний, добрий, ніжний... Чому ж вона не може покохати його так, як Івася? Чи це може певність, надто велика самопевність у його любові до неї, а через те зайвість боротьби за його почування витворило барикаду між ними? Чи це тільки пуста жіноча кокетерія, бож, признатися шире, вона хоче подобатися йому. А може це підсвідомість того, що він людина іншої

національності, ворожої до її народу, від самих початків їхнього знайомства виростила забороло, яке їй ніколи не переступити! Так! Вона це забороло сама створила, свідомо створила, щоб відмежуватися від нього тільки тому, що він — поляк!

— Пане Збиху, мені треба бути перед вами широю, і я такою буду. Я вас люблю, люблю бути у вашому товаристві, близько вас. Навіть у шпиталі мені легше працюється, коли знаю, що ви десь там, в котрійсь із шпитальних кімнат. Коли б вас не було, не знаю, чи я там залишилась би працювати. Одначе, мої почування до вас не зрівняти з почуваннями до Івася. Я кохаю свого чоловіка, як саме життя, як вітер, як проміння ось цього вечірнього сонця, як музику тихих ночей, як тремтіння зірок на чорному, безмісячному небі... Збиху, я вмерла б, якби Івась мене покинув! Він — сила, він — моє здоров'я, він — моє терпіння! Хай через нього я страждаю, але це страждання солодке. Ви мене розумієте?

Озерський піднісся, став у всій своїй мужеській красі на тлі широкого поля, що колихалося шовковою травою. Це поле колись було місцем лицарських турнірів, на якому змагалися опанцерені в залізо польські гусари, щоб одержати гаптовану хустину і усмішку «цнотливої» панни. Це були часи коли «вогнем і мечем» поляки здобували українські землі, топтали всі закони справедливости, людяности.

Проти Озерського спокійно сиділа його вимріяна «Неїта». Розумна жінка, яка вміла заглушити в собі зародок кохання до нього тільки тому, що він нащадок тих, які прийшли в її країну поставити цей замок, рештки якого розсипалися, нищені ерозією, і силою запанувати над її народом.

Надя сиділа перед ним немов символ свого народу. Гідна, спокійна. Він сьогодні усвідомив, що вона виплекана не для нього! Він, безумний, чекав на неї, на її ласку. Не дочекався. Немов та синя троянда, яку роками плекав і яка не хоче, а може не всилі, розцвісти повним квітом. Розквітла, здорова синя троянда назавжди залишилась тільки його мрією. Неїта сиділа впроставшись, з відкритими, мудрим очима і з стисненими кутіками рожевих уст, які помалу розхилились, щоб щось до нього промовити.

— Не кажіть нічого, Неїто, ви вже досить мені сказали. Так, ви не для мене — я не для вас. Мою голубу мрію, мою троянду я поховаю, а ви запишаєтеся квітом польових волошок, маків, роменів, конвалій, фіялок і водяних лілей, що колись вкривали тут поля і озера, на тому місці, де мої предки поставили цей замок.

— Ви романтик!

— Неїто! Я поїду звідсіля, але не на те, щоб тут залишити Птасінських. Тут ваше місце! Я вам передам плян замку. В його підземеллях ви знайдете скарби, які належаться вам!

— Пане Озерський!

— Неїто! Я мріяв, що ми тут обоє заживемо, створимо родину, але це, бачу, річ нездійсненна! Ви залишитесь тут з Іваном.

— Та він же мене, здається, вже не любить.

— Ви сказали, що будете за нього битися. Хочете, я вам поможу.

— Ви дуже шляхетні, Збиху... — Надя завагалася. Він підійшов до неї. Вона підвела очі на нього. — Я маю велике прохання до вас, воно жорстоке, але ви виявили стільки доброти до мене, що я наслідуюся вас просити...

— Відважніше, Неїто! Коли з таким острахом будете відвойовувати кохання чоловіка, то наслідки його сумнівні.

— Збиху, знищіть цей куш синьої троянди! Це хворий куш. В моєму передчутті його агонії, ну... і у вашому порівнянні його зі мною, таки чи не смішно... Я боюсь, що піддамся вашій сугестії і... і змарнію. Не хочу вмирати, Збиху!

Озерський стояв, міцно стиснувши уста. Ця жінка вимагає від нього неможливого! Знищити синю троянду, знищити свою мрію! Надя дивилася на нього з тривогою. Розуміла, що вимагає налто багато, але якщо він того не зробить, то вона буде мучитися. Він сам винен, чого було йому порівнювати її з цим кушем. Прохання і біль виглядали з глибин її очей, і Озерський бачив цей біль.

— Дайте руку, Неїто! — Надя поволі, не відриваючи очей від його очей, підвелася і подала йому руку. — Ви досить сильні?

— Так!

— То ходімо. Разом знищимо синю троянду.
Пішли, взявшись за руки, як малі діти.

* * *

У понеділок Надя, хоч почувала себе дуже ослабленою, пішла до праці. Зараз таки зранку з'явився до неї доктор Дідик і, не то жартуючи, не то серйозно, заявив, що хоче її обслідувати. Він же її директор, він затурбований її нездоровим виглядом. Надя запевняла його, що відчуває себе добре, а все ж не зуміла переконати його. Коли ж пішла з Дідиком у його кабінет, враз усі сили покинули її, і вона сказала собі: «Хай діється воля Божа». Після докладного обслідування доктор заявив, що стан здоров'я Наді не кепський, але тільки велике вичерпання фізичне і нервово. Вона потребує відпочинку. Виписав посвідку і звільнив на місяць з праці. Надя докоряла собі, Дідикові, а передусім Озерському, спричинникові всієї цієї історії.

Винницька перелякалася, коли почувала, що доктор Дідик наказав доньці відпочивати цілий місяць. Вона знала, що він знаменитий лікар і без причини того не зробив. Зараз намірилася йти до нього, випитати всю правду про недугу дочки, але Надя заборонила.

— Мамо, кажу вам, що це дрібничка, нервово вичерпання. Вам Дідик нічого більше не скаже.

— Але ти справді зле виглядаєш! Що тобі зварити? Що б ти з'їла?

— Нічого не хочу.

— Бачиш, нічого не хочеш їсти. Я таки піду до Дідика!

— Добре, буду їсти щонебудь, лише, прошу, не йдїть до нього!

— А знаєш, що сталося дві години тому? Зараз коли ти пішла до роботи... ні, я краще цього тобі не буду казати...

— Якесь нещастя з Іваном? Кажїть швидше!

— Твої всі думки біля Івана. Нічого з ним не сталося, але... не знаю, як тобі це сказати, бо ти така нервова, навіщо я почала говорити?.. Та, правда, ськ чи так ти б довідалася...

— Кажїть же, не тривожте мене!

Розмова велася в кухні, де Винницька витискала

сироватку з підігрітого кислого молока у льняному, стіжуватій форми мішечку. Вона мала одну корову, то й набілу було досить. Роботи мала багато.

Не підводячи голови з-над мішечка, сказала:

— Та той маляр, чоловік Іванчукової, повісився.

— Що? Не може бути! Чому? Посварилися, побилися? Киньте цей дурнувятий сир і скажіть все по-людськи! — Надя забрала від матері білий мішечок і посадила її на крісло біля стола. Сама сіла навпроти. — Вони жили добре між собою, не так?

— Напевно не жили добре, коли він повісився.

— А може це ще неправда. Хто вам казав?

— Як знаєш, Іванчук заробляв дуже мало грошей.

Його образів ніхто не купував, розмальовування церков скінчилося ще до війни, а іншої роботи він не знав...

— За большевиків він працював у земельному уряді і тепер теж працював.

— Так, але за яку платню? Чи родина з чотирьох осіб могла за ці гроші вижити?! Та ще, здається, справа і не тільки в цьому. Біда в тім, що коли він був на праці, жінка його приймала у себе якогось німця. Признаюся, що я про це нічого не знала, бо не звикла підглядати сусідів. Отже цей німака приносив їй харчі і інші речі. Чи сварилися Іванчуки сьогодні чи ні, теж не знаю, бо крику не чула, але він на роботі не був, а замість того пішов у дровітню, ніби по дрова. Коли довго не вертався зйдтам, Оля послала по нього синка, малого Любця, а той вибіг з дровітні і закричав.

— Яке страшне!

— Вона, побачивши Іванчука в зашморгу, почала рвати на собі волосся. Позбігалися люди, прийшов і суддя, ні, не суддя, а той практикант, Ганин чоловік...

— Генко Йовик. І що?

— Він прийшов з доктором Войцікевичем, який ствердив смерть.

— Ох, Боже, Боже!

— А тепер лягай у моєму ліжку і відпочивай. Не хочу, щоб бачила із свого вікна ту нещасну хату.

Надя не протестувала.

— Щоб ти ніколи більше з Іванчуковою не говорила! Це погана жінка, коли вона допровадила чоловіка до такого вчинку!

— Бідні діти. Яке перед ними життя?!

— Ти не турбуйся за них. Подумай про себе, про своє здоров'я.

— Я буду здорова. Маю цілий місяць дозвілля.

— Воно тобі й належиться. Кілька років працювала безперервно, а до того ті вічні поїздки. Якби ж то все це скінчилося.

— Напевно скінчиться.

— Треба подумати над тим, як нам хату довести до ладу. Коли б Іван був тут, то бодай би дах направив...

— Це правда. Час над цим подумати. Шкода труду, що тато вложив у неї. Чи уклав він плян центрального огрівання?

— Де там! Те, що розповідав, те й знаю. Тобі він теж викладав свій плян. Треба буде поставити звичайні печі на вугілля.

— От шкода. Ні ви, мамо, ні я, не цікавилися татовими винаходами. Він хотів запатентувати їх, треба було його піддержати, заохотити...

— Іван може зумів би.

— А де ж той Іван?— раптом з болем викрикнула Надя.

— Мене питаєш? Що ти за жінка, коли не знаєш, де твій чоловік?! Ти його вчора не бачила? Адже їздила до нього! Що, він може не приїхав? І між вами, бачу, щось негаразд. Чого мені нічого не кажеш, скриваєшся, як перед чужою. Правду сказати, я вже й догадувалася, що якась біда між вас залізла. Ти б так не виглядала, коли б була щасливою!

— Перестаньте, мамо. Я змучена.

— Він не приїхав, що?

— Ні...

— От тому ти і хвора! Ти питалася Оксани? Може вона знає, що з ним?

Та й Оксана нічого не знала. Увечері вона прийшла до Наді із своїм синочком. Золотоволосий Олесь, дворічний хлопчина, бавився візочком, що його зробив Грицько Клиш. Ще двадцять років тому Грицько зробив Оксані цей візок, Оксана любила возити на ньому свої ляльки. От ляльками Олесь не хотів гратися, відкидав їх від себе, а Оксана сміялася. Знову сподівалася дитини. Якщо народить дівчинку, то вона буде гратися

маминими ляльками.

— Мені казав доктор Дідик, що ти нервово вичерпана. А я тобі ось що скажу. Коли б ти мала дитину, то й твої нерви були б здорові. На що ви обоє чекаєте?

— Та в таких умовах...

— А ми на умови не зважаємо. Війна може протягтися ще кілька років, може суджено нам і загинути, то бодай діти залишаться. Не правду кажу?

— Чи я знаю?

— Котре з вас не хоче дитини, чи ти, Івась? Чого соромишся? Дивися, почервоніла, як школярка. От я до нього напишу і наговорю йому.

— Що ж ти йому наговориш?

— Що ви обоє дурні!

— Нічого кращого не можеш вигадати? Але як ти почуваш себе?

— Прекрасно! А скажи, яка каналія та Оля Іванчукова! Допровадити чоловіка до самогубства!

— Треба знати обидві сторони медалі!

— Бачу, ти готова її оправдати. Я їй того ніколи не прощу!

— Я її не оправдую, але й не засуджую. Це велика людська трагедія. Подібних трагедій довкруги нас багато. На щастя, не всі так кінчаються. Іванчук не витримав життєвих ударів і втік від них. Такий вчинок негідний шляхетної людини. Він цим хотів покарати жінку, а забув про дітей, які тавро батькового самогубства нестимуть ціле своє життя. Чи він смів так страшно обтяжувати невинних дітей?! Вже краще б спершу дітей повбивав...

— А леж ти жорстока, Надю!

— Батьки повинні родити щасливих дітей, дати їм можливість жити, дихати вільними, здоровими грудьми, не обтяжувати своїми турботами.

Надя ціле пообіддя лежала. Коса розплелася, чорні кучері хвилями закривали плече. Оксана мала коротко стрижене волосся, з гривкою над чолом, що надавало їй лице хлопчикуватого вигляду.

— І навіщо тобі такого довгого волосся? Хочеш, підітну його?

— Що? — здивувалася Надя. — Підтяти волосся? Навіщо?

— Вигідніше, менше роботи з розчісуванням і заплітанням. Я підітну його не так як своє, а по плече. Воно таке гарне, кучеряве... зчепиш припинкою ззаду і буде гарно!

— Дивися, що їй в голову стріляє! — сміялася Надя. — Що Іван скаже? Він любить мої коси!

— А я йому поясню, що жінка має багато роботи біля хати і біля дітей. Будь чемний, Олесю, не чіпляй кицю за хвостик, подряпає!

— Та ж у мене немає дітей! Чи ти при розумі?

— Але будуть!

— Добре. Коли будуть діти, тоді обітнеш мені коси.

— Я вже постараюся, щоб це сталося якнайскоріше! Підемо у сад? ***

Тимчасом порозумітися з Калиневичем не було легко. Оксана написала до нього два листи, просила швидкої відповіді, а відповіді не приходили. Надя перестала їздити до Озерян, а Оксана догадувалася, що відносини між братом і братовою попсувалися. Яка причина — не питала. Своїх клопотів не бракувало їй. Ось-ось мала прийти на світ дитина. Обмаль опалу, харчів, одягу. А чоловік? Він про ці речі не дбав. Він знав свою працю в лікарні, своїх пацієнтів — це вся його турбота. Коли б не батько чоловіка, що помагав харчами, то Оксана не дала б ради з виживленням родини.

За звідомленням пропаганди німці перемагали на всіх фронтах. Люди кепкували з тих звідомлень. Ентузіазм, з яким українці прийняли вістку про творення української дивізії — розвіювався. Дивізію не названо «українською», а тільки «галицькою», і ті які добровільно вступили до дивізії, відтягалися їти. Дезертирувати можна було тільки в лісі. І чимало молоді тікало в лісі і там з'єднувались з тими, що вже давно не підкорялися німецькій владі.

Відділ Івана Калиневича збільшився до трьох сот відважних, здорових хлопців, готових виконати кожний його наказ. Подібні відділи були порозкидані по всій Західній Україні і були зв'язані між собою і з населенням міст та сіл. Чимало зв'язкових працювало як секретарі та бухгалтери установ, були студентами вищих,

середніх, а то й народніх шкіл.

Крім формацій з українського населення були по лісах загони з невеличких груп жидів, які приєднувались до большевицьких диверсантів і начіплювали на шапки червоні зірки. Большевицькі відділи дошкулювали німецькому військові, з українською підпільною армією сутички були дуже рідкі. Також рідкими були сутички українців з поляками, а й такі загони вже творилися, хоч польського населення було мало. Уникаючи сутичок з військовими відділами, поляки нападали на села, вбивали людей, зганяли по церквах, замикали їх там і живцем палили. От і Птасінський знахабнів. Зажадав зерна від тієї третини землі, яка за угодою між ним і Грицем Клином належала селу,

Згідно з домовленням, Птасінський звів зерно у лігеншафт, а озеряни — до своїх криївок по лісах, добре забезпечених від дощів. Були великі труднощі із меленням збіжжя, бо млини були під контролею німців і молоти можна було тільки за спеціальними дозволами.

Нелегально змолоти бодай один мішок зерна було неможливо. Та для підпільників не було нічого неможливого. Ночами розставляли вони по дорозі і біля млина застави, фіри із мішками зерна заїздили пільною дорогою на подвір'я млина і тут, за попереднім домовленням з директором, зерно летіло у чельості гуркітливого, триповерхового млина, піднімалось, спадало на вальці і після прогулянки дерев'яними проводами висипалося у наготовлені мішки дорогоцінним борошном.

Бараболя ще не була викопана. Птасінський загрозив, що коли він побачить бодай одну фіру із села на полях, то покличе гестапо. Того року він мав уже кількадесят польських робітників. Це був здебільша міський елемент, який не вмів працювати на полі. Все ж під умілою рукою Птасінського з роботою справлялись вони не зле. Хоча бараболлю на тій третині, яка була близько лісу, посадили озеряни для себе самих, Птасінський рішився не додержати угоди. Грицько Клин не мав іншого виходу, як справу поставити руба.

Із села вийшла група жінок з мотиками. На чолі групи — Чорнобривка. Завела пісню. Інші жінки підхопили і так подалися гуртом копати бараболлю. День заповідався погідний, на бабиному павутинні мерехтіли

дрібні росинки. Із гірки в селі група чоловіків слідкувала за жінками. Над лісом червоніло небо і золотилось кілька маринок.

Сонце сліпило очі Грицька Клина. Він напружував зір, щоб не стратити з виду групи жінок, яка то виринала, то ховалася за пагорбки і з хвилини на хвилину маліла. Здавалося, ніхто не заколотить ранішнього спокою. Вже і пісні жінок загубилися в далині, коли Грицько побачив, як з замкових воріт виїхали три вози з людьми. Фіри гналися в поле, до жінок. Це були робітники Птасінського з мотиками і сокирами. Гаяти не було часу. Грицько подав знак рукою і з горбка, що за церковним цвинтарем, з'їхали кіннотники. Риссю, а відтак повним галопом погналися, щоб перетяти дорогу возам.

Жінки збилися в купу. Бачили вони і поляків, і своїх. Чи свої прибудуть швидше як поляки? ! Їхня дорога дальша, поляки ось-ось вже наближаються! Та кінь із їздцем швидше скаче, як із навантаженим возом. Загін Грицька Клина на гарних, здорових конях здіймав за собою куряву. Куряву здіймали і вози Птасінського. Здавалося, не люди, а два клубовища куряви летять, щоб зударитися. Нараз одно клубовище розвіялося. Вози спинились. Тим часом Грицьків загін уже під'їхав до жінок. Поляки, між якими не було відважного Птасінського, завернули свої вози до замку, завагавшись вступити в бій. Тридцятка кіннотників з рушницями налякала їх. Загін не здоганяв утікачів, хоч молодцям-кіннотникам кортіло спробувати своїх сил на ляхських спинах. Та ба! Грицько Клин не дозволив на герці. На те його й вибрали отаманом, щоб слухатись! Оточили його. Коні фуркали із задоволення, і пориваючись до дальшого бігу. А Гриць, всупереч бажанню вояцтва, наказав, щоб десятеро з них поїхали на край лісу і звідтам спостерігали за тим, що діється у дворі. Двох без рушниць залишив біля жінок. Вони, коли б спостерегли загрозу, мали б сповістити про небезпеку. Всім іншим наказав вертатися до лісу і бути напоготові. Військовиків з озерянського загону, що, крім рушниць, пістоль, мазепинок з тризубами, мали зелено-сірі однострої і високі чоботи, легко могли завважити німці, авта яких час від часу з'являлися на шляху, що тягнувся вздовж залізниці. Замалі ще були сили Грицевого загону, щоб вступати в бій із змотори-

зованою німецькою піхотою, навіть в такому виді, в якому вона тепер була. А вид її був мізерний: всякої зброї в неї ще було доволі, авт і бензини не бракувало, та віра в перемогу вже розвіялась.

Цілий тиждень копали і звозили бараболі. Птасінський уже не відважився перешкоджати і перестав навіть погрожувати. Переконався, що сила його вже не та, яка була за влади Польщі. Скапітулював — сміялися з нього озеряни, раді, що він їх не чіпає. Самі ж не дошкуляли за те, що до праці набрав поляків.

У Грицька Клина пребагато праці. Він же війтом у селі, він і отаманом загону, хоч ніколи у війську не служив, а до того — безногий каліка. Ніякого вишколу не мав, а знав лише те, що сам з книжок повичитував і робив висновки та постанови, що їх підказував йому його здоровий інстинкт. Загін його був ніби мандрівний табір: раз у селі, раз у лісі.

Та ось знову надходила зима. З лісу військо треба розмістити по хатах, а того війська було щораз більше. Коби лише самі свої хлопці, то легше було б, а то є кілька жидів і крім них з'явилися втікачі з большевицької армії, якісь полонені. Не знати, чи їм можна вірити, бож і мова в них інша, не тутешня, і поведінка надто самопевна. Клопоти і відповідальність накопичувалися, а до того Іван Калиневич перестав приїздити, і порадитися було нікого. Калиневич дістав листа від Грицька, щоб приїхав, але він не приїхав. У листі-відповіді було лише одне речення: «Грицю, вірю в твої сили, рішайте самі за себе».

У Львові, не зважаючи на «поліційну годину», коли цивільне населення не мало права виходити на вулиці, не зважаючи на голод і холод, страх за завтрашній день — молодь бавилася. Відбувалися по приватних домах забави із скромними перекусками та з багатими випивками. Висвітлювали по кінах фільми, влаштовували вистави в театрах, опері, давали концерти.

В Озерянах таких «благ» не було. Все ж таки час від часу ставили в «Просвіті» якусь п'єсу і робили скромні концерти, а тут і Андрея день надійшов і за старою традицією селяни його відзначали. Збиралися по хатах дівчата й парубки, що між ними було чимало лісовиків, які стужили за домом, де під покровом святих образів і

церковного дзвону, який сповістив би про небезпеку, розважалися, ворожили, яка кому випаде доля.

У хаті Грицька Клина, хоч в нього і сестра невіддана, не справляли «колодки». Одномісячне дитя спало в різьбленій колиці. Це — дитина Грицька і Марисі. От тількищо заснуло воно, заколихане матір'ю, і Марися взялася до прядіння. Не йшла їй легко ця робота. Нікому було її навчити, і нитка часто рвалася, не сукалась. Мати і сестра Дарина тихцем сиділи і прядли. Мати бачила, як тяжко приходиться невістці ця ніби така проста робота, та нічого не казала, хоч і думалося їй, яку то непутяшу жінку взяв собі її син. Ніколи не наважувалася докоряти синові за його вибір. Знала, що син любить свою жінку і не дозволить ганити її.

Молоді Клини мали окрему світлицю, а сестрі брат збудував з комори гарну кімнату, де вона спала тепер разом з Ельзиним хлопчиком. Дарина підлікувалася, минув кашель. Вона жила у згоді з братовою, любила її, була вдячна, що Марися вміє роз'яснити часто захмурене братове чоло. Марися була завжди весела, сміялася і її саму вміла заражати своїм сміхом. Дарина рідко в своєму житті сміялася, надто тяжким воно було. Тепер братова внесла у їхню хату промінь радості. І мати і сестра знали, що хлопчина, якого Марися привела у село, не її син. Коли Марися народила дитину, Ісаак-Ілько заважав їй. Вона його за будь-що сварила, а тому, що хлопчина вже не то що бігав, але й збитки починав виробляти, то Марися не мала до нього більше терпеливості. Тоді хлопця, немов рідного, пригорнула Дарина. Побоювалася вона лише, що батьки хлопця можуть прийти і відібрати його у неї.

А тимчасом та хвилина була вже не за горами. Кормани, гнані тугою за сином, вирішили навідатися до нього. Вечір був хмарний. По селі були розставлені вартові. І ось один з них побачив дві темні постаті, які наблизилися з поля. Коли вони підійшли до села, вартовий поспитав про кличку. Кормани клички не знали. Просили попровадити їх до хати Грицька Клина. Вартовий свистом закликав другого вартового, залишив його стерегти незнаних людей, а сам скочив на коня і помчався до отамана. Грицько, довідавшись, що це Кормани, доручив припровадити їх до себе.

Грицько бачив хвилювання жінок і вийшов надвір.

З вікон селянських хат падало світло на безлисті кущі і дерева. З хат видобувалися тихі співи і веселий сміх. Молоді, а з ними і старші віком, забавлялися. Раз на рік тільки Андрея, раз на рік можна виворожити долю. Грицько стояв перед ворітьми в задумі. Чекав досить довго. — «Яка лиха доля веде їх до мене?» — спитав сам себе, побачивши кілька постатей, що наближалися до його хати.

— Дядьку Клине, ми до вас ведемо якихсь людей,— пізнав голос Дмитра Зозулі.

— Заходьте, гостям раді,— сказав Грицько і перший увійшов у сіни. За ним вступило четверо хлопців, що привели Корманів. Марися заразпізнала Ельзу, але не показала того. Грицько теж пізнав її, чоловіка він не знав. Міркував, чи добре буде, коли парубки дізнаються, чого цих двоє прийшли до нього. Рішив, що таємниця мусить лишитися таємницею.

— Не кортить вас, хлопці, піти на Колодку? Там дівчата дождають вас. Дякую, що привели нічних гостей!

Коли ж парубки не виявили охоти бігти до дівчат, то Грицько наказав їм: — Ідіть хлопці, я тих людей знаю. Нічого вам боятися за нас.

Хлопці вийшли. Кормани стояли біля дверей. Він не скинув шапки: це ж жидівський звичай не скидати шапки ні в себе в хаті, ні в християнській, де по стінах висять образи святих. Та зле робив Корман, що не скинув цієї шапки, йому слід було це зробити, ще поки переступив поріг хати. Грицько вперто дивився на шапку, і чим довше дивився, тим сильніше очі його наповнялися люттю. На шапці виразно було видно слід більшовицької зірки. Корман не відважився прийти в українське село з більшовицькою відзнакою, відчепив її, але на вилялялому сукні зірка залишила п'ятикутну пляму.

— Добрий вечір, пане Клине,— перший обізвався Корман. Він був у чорній шкуратяній куртці, темних штанах і високих чоботах. Ельза була в зеленому, теплому плащі, теж у чоботях і з квітистою великою хусткою на голові, яка прикривала хутрянний комір. Виглядала гарно, зарум'янена ходою, вітром і бажанням побачити дитину. Чорними очима нервово розглядалася по кімнаті. Привіталася, схилила голову перед жінкою, Грицьковою матір'ю, що не переставала прями на лаві

під вікном, привіталася до Дарини і обняла Марисю, яку знала з давніх років, ще коли приходила до Наді Винницької вчитися разом. Витягнула руку, щоб привітатися з Грицем — та Грицько руки їй не подав. Вона збентежилася і глянула туди, куди дивився Грицько. На шапці чоловіка побачила знак зірки. Злякалася. Щоб приховати переляк, почала сміятися, розповідати, які мала пригоди, йдучи сюди, а розповідаючи, заглядала по закутках кухні.

— Де моя дитина, де мій Ісаак? — не то сміючися, не то плачучи поспитала.

— Ви прийшли по дитину? — протягаючи слова запитав Грицько.

Кормани мовчали, запитливо дивлячись одне на одного. Насправді у них не було наміру забирати дитини. Ішли, щоб подивитися на сина, переконатися, що він здоровий, що йому добре. А забирати? Куди, на які гаразди? Та, не побачивши дитини і не догадавшись, що вона може бути в другій кімнаті, Ельза злякалася. Мовчазна, сувора поведінка господарів зродила здогад, що дитина вже не живе.

— Де мій Ісаачик? — гістерично викрикнула. Поглянула на лавку за столом, де лежав Гриців кожух і пасма прядив, вискочила на лаву біля печі, де висіли позаплітані качани кукурудзи і досушувалися вінки грибів.

— Де син? — і собі викрикнув Корман. — Куди, коли, кому ви його віддали?

Грицько був ображений і обурений поведінкою людей, яким робив добродійство. Та коли б не добродушність Марисі, яка взяла дитину, наражаючи себе на поговори, то певно була б вона не вижила. От, а тепер, як цих двоє відплачуються! Ця бігає по хаті, кричить, розкидає речі, а той безсоромний увійшов у його хату з з невитертим слідом комуністичної зірки. Та будь проклята та хвилина, коли я погодився переховати того проклятого виродка, закляв в душі Грицько. Він стояв спиною до лампи, що висіла під сволоком, а лицем до Кормана, який не відступав від порога, ніби готовий кожної хвилини вискочити на двір.

— Ти, жиде, не бачиш святних образів на стінах? Чому не скидаєш шапки?

Кормана вразило, що Клин говорить до нього через «ти». Як то селянин сміє йому «тикати»? Не догадуючись, яка буря кипить в Грицевих грудях, витягнув з кишені шкуратяної куртки револьвер, скерував його в Грицеві груди і крикнув: — Ти спершу скажи, де мій син...

— Один твій постріл і ти живцем із села не вийдеш. Сховай револьвер. Мене ним не налякаєш. І шапку скинь, кидай її сюди, до моїх ніг, інакше скину я її разом із твоєю головою.

— Не дочекаєш, хлопе, щоб я перед тобою шапку скидав! Чолобитні захотілося. От до чого знахабніли хама!

Грицько не вмів ні багато говорити, ні, тим більше, просити. Рушив тяжкими кроками прямо на Кормана. Супроти Гриця Корман був малий. Гриць був тяжкий, з дерев'яною ногою, Корман швидкий, звинний. Він відскочив від Гриця і, грозючи револьвером, закричав: — Ви зі мною не грайтесь! Не вірите, що вистрелю? А таки вистрелю!

— Скинь шапку! — гудів голос Клина, а щелепи його терли зубами, як жорна зерно.

Корман побачив, що не має виходу. Злякався, що справді живим не вийде із села. Бачив же озброєних вартових, здогадався, що попав у повстанське село. Нараз зрозумів, що Грицько, якого він знав тільки зі слів жінки, що він служив у Калиневичів, не просто собі слуга, а вольова людина. Скинув шапку лівою рукою і заховав за спину. В правій тримав револьвер.

— Не ховай шапки. Раз сказав тобі вже, кинь мені до ніг!

— Та що це ви, пане Клин, вигадали? Що це за спосіб приймати старих знайомих?

— Я з тобою ніколи не знався і знатись не хочу! Що, не кинеш шапки? — і Грицько намірився сукуватою палицею вдарити Кормана по голові.

— Чорт вас знає, чого ви цієї шапки причепилися!

Я питаю за дитину, а він за шапку. — Корман не перечився і кинув шапку на долівку. Обидва стояли в куті хати біля поскладаних дров, які сушилися біля печі. Корман плечима сперся на поліна. Грицько відступив на крок, кінцем палиці зачепив шапку і підніс її прямо під очі Кормана.

— Падлюко, дивись з чим ти відважився прийти у мою хату! Дитину дав мені вижити, а сам пішов у большевицькі партизани? Будеш нас вистрілювати? За що? За добро, яке маєш від нас?! Де зірка, яку ти відчепив від шапки?

— Яка зірка, я нічого не знаю. Ви щось таке вигадуете.!

— Ти завжди будеш вислугуватися ворогам мого народу, безсоромний паршуку?!

— Ви, пане Клин, рахуйтеся з словами. Я колись за них помщуся!

— За що? За те, що дитину від смерти врятував?!

— За дитину я заплатив!

— Миршавим лахміттям, що й на пелюшки не годилося!

— Не за дитину, а за вашу лайку, за те, що мене паршивим жидом звете!

— А як тебе інакше називати, коли ти нечесна людина. Жидів, що з нами, ми шануємо.

— Я не знаю, хто ви. От втік я від німців і пішов у партизани душу свою і жінчину рятувати.

— А револьвера хто на мене спрямовував? Та дай вже свою цяцю зірку, не отягайся, не виправдуйся! Не дитина ти, мав час пізнати правду. Письменний ще й, здається, з вищою освітою.

Корман всунув праву руку з револьвером у кишеню і витягнув червону зірку. Простягнув її до Грицька. — Маєте!

Грицько не взяв її в руки. Підійшов до грубки, в якій ще тліли дрова, відкрив її і суворо наказав: — Кинь її туди!

Корман не протестував. — А мені що, думаєте, велика річ кинути у вогонь цю відзнаку? Плювать на неї, — і плюнув на долівку.

— Ти мені в хаті не плюй!

— А то чому? Хто в сільській хаті не плює?

— Мовчи! Марисю, іди принеси Іцка!

— То не Іцк, а Ілько!

— Кажу принеси Іцка і віддай його батькам. Хай забирають!

Марися вийшла і за хвилину внесла на руках зарум'яненого від сну хлопчину. Він спав.

— Іцику мій! — кинулася до дитини Ельза. — Який

він гарний! Дивися, Фрицку, який він гарний!

Ельза вхопила сина з Марисиних рук і підійшла з ним до чоловіка.

— Це наш Іцик! Пізнаєш?

Та як було батькові пізнати дитину, коли він востаннє бачив її ще малесеньким, схорованим дитинчам. Тільки чорні кучері нагадували ту саму дитину. Ельза декілька разів вже бачила сина. Надя привозила її сюди, але відколи вона втекла з Надчиної хати, більше тут не була.

— Беріть дитину і йдіть. Жінко, принеси його одяг!

Ісаак прокинувся. Він не пізнав Ельзи. І Корман для нього був чужий. Злякався їх і почав плакати. Ельза захистькувала, цілувала його, а він кричав ще дужче. Від крику і плачу прокинулось немовля у колісці і собі розголосилося на повні груди. Дарина підійшла до коліски і взяла немовля на руки. Ісаак рвався з Ельзиних рук до неї.

— Дада, дата! — кричав, простягаючи руки в довгих, білих рукавчиках до Дарини. Він вже дещо говорив. Дарину називав Дадою.

Прийшла Марися, взяла від Ельзи Ісаака і почала вдягати. Ісаак тулився до неї, поволі заспокоювався. І ще не був вдягнений, як знову заснув спокійним, дитячим сном.

— Пане Клин... — хотів щось сказати Корман, але Грицько перервав його.

— Не хочу нічого від вас більше чути. Досить наговорили. Ельза подивилася з докором на чоловіка, перебрала Іцика на свої руки. Марисине немовля на Дарчиних руках теж заснуло. Марися і Дарка плакали. Їм жаль було розставатися з Іциком-Ільком. Грицько все ще стояв, як та скеля, серед хати.

— Налий, жінко, теплого молока у пляшку. Хай має дитина на дорогу.

— Пане Клин, я вам колись віддячуся.

— Вже досить сьогодні віддячилися. Ну, беріть свою шапку, хай вам легко носить, та раджу не надто вислуговуватись перед нашими ворогами, бо якщо зустріну вас ще раз, то не пожалію.

Коли Кормани зникли в нічній теміні, сестра почала докоряти братові: — Грицю, на яку долю пустив ти ту дитину? Та ж вона пропаде разом з ними!

— Не журися, хитрі вони, а до того і нахабні.

— Таж дитина ні в чому не винна! Вона до мене, як до рідної матері прив'язалася... — Дарина говорила крізь сльози. Грицько вже не лютівся, а співчутливо дивився на скорбний образ сестри. Вона не мала надії вийти заміж і мати свою дитину. Вже на двадцять восьмий рік пішло їй і в селі рахувалася старою дівкою. Свою молодість не перегуляла в забавах, а вистоювала під польськими тюрмами, куди носила братові Орестові передачі; опісля затяжна хвороба, і вже сиві волоски просікли дівочі коси.

— Скоріше чи пізніше, а дитину треба було віддати батькам. Чим скоріше, тим краще. Легше забудеш її. А ти, Марисю, чого плачеш? Розпустила потоки за чужим бахуром. Бачу і ви, мамо! Що з вами? Подуріли баби?! Коли зараз мені не перестанете, то піду на Колодку повеселитися з дівчатами!

— Не йди, я сама покличу молодь до нас. Хай приходять, повеселимось, а то сумно, немов би небіжчика з хати винесли! — Марисю від вечора кортіло погратися з дівчатами. Молода ж вона!

— От, яка недалеко ти від плачу до сміху. Іди вже, іди, бо якщо не підеш, то я сам піду.

У Клинів до пізньої ночі забавлялися, співали, виливали віск. Марися раділа, бо їй з воску на воді появилася колиска, значить — буде мати ще одну дитину, Дарині вилилася хата. Пояснювали, що вийде заміж і матиме свою власну, а не при братові буде жити. Грицеві віск сформувався в закручену шаблю. — Командиром бути вам, дядьку, викрикували парубки і з повагою дивилися на свого отамана.

А Кормани тимчасом несли свого сина у ліс. Вони жили в криївці разом з іншими втікачами. Все це були молоді чоловіки, недавні поліцейські в гетто. Вони вже співпрацювали з большевицькими диверсантами. Корман був лихий на себе, що пішов до Клинів у тій шапці, а Ельза докоряла йому за грубу поведінку. Обоє журилися дальшою долею дитини.

Повільними, важкими днями наближалася ще одна зима з воєнними жахіттями, з утратою надій в одних, з надіями на перемогу в інших. Між українцями настрої були різні. Одні, пам'ятаючи роки большевицького панування, панічно боялися їхнього повороту. Другі вступали в ряди Української Повстанської Армії.

Мадяри, тікаючи, розстрілювали місцевих людей, німецькі вояки, тікаючи, кидали зброю. Не вірили, що Гітлер має таку зброю, перед якою весь світ скапітулює. Та дні минали, німецькі ракети летіли на Англію — Англія не здавалася. Чи то та страшна зброя, якою залякував Гітлер?! Ще ні, кажуть гітлерівці, ще страшніша. Німецький вояк рвався до своєї хати.

* * *

Іван Калиневич не приглядався пасивно до цієї кривавої боротьби суперників. Коли б то тільки гинули самі німці і москалі. Німці — чужий нарід, а москалі, сусіди з півночі, ще за царської Росії нищили Україну, а далі, під знам'ям комуністичної зірки закладали віко на труну України. Ні, ні одного наїздника, ні другого не жаль. Алеж жаль, що в тому суперництві гине український нарід. Безневинно гине! А поміч Україні нізвідкіль не приходить. Надія тільки на себе. Жиди? Ті з москалями або з поляками!

Україну роздирали, шматували ненажерливі сусіди. Українське населення боялося сьгоднішнього дня, а ще більше завтрішнього.

А втім, нарід жив. Калиневич з іншими такими, як він, творив армію для боротьби за незалежну від ніяких окупантів Україну. За працею забував свою особисту журу. Мучило його, сугероване Іванкою Птасінською, підозріння, що жінка його зраджує.

* * *

Находив латинський Новий Рік. Калиневич написав до Наді листа з проханням приїхати до Львова.

**
*

Була шоста година вечора, коли подзвонила до дверей Іванового мешкання. В тому мешканні, що складалося з трьох кімнат, жили три студенти.

На звук дзвінка двері відчинив один із тих студентів.

— Чи пан Калиневич дома? — спитала Надя.

— Так, прошу заходьте, я зараз, — і русявий хлопець залишив Надю в передпокої. Двері за собою причинив. Та ще не встигла Надя поставити валізки на долівку, як в дверях з'явився Іван. Високий, схудлий, у білій сорочці і метелику, зашпуючи спинку в маншети.

— Ти приїхала? А я вже не надіявся! Чекав учора, передучора...

— А ти кудись зібрався? Може заважаю...

— Навпаки, купив два квитки у театр, вірив, що може приїдеш таки. Дістала листа від мене?

— Вчора, і не вагаючись, приїхала.

— Дякую. А листа я ще тиждень тому вислав. — Іван узяв валіжку і впустив жінку поперед себе у велику кімнату. Мешканці цієї кімнати вже встигли навести порядок.

— Товариші злиднів парубоцької долі і холодних стін цієї хати, дозвольте представити вам мою дружину. Моя кімната сюди, за цими дверима.

У своїй кімнаті Іван пригорнув жінку, поцілував, але в тій же хвилині пустив її з обіймів. — Скинь плащ... хоч не надто тут тепло. Вдоволена, що підемо у театр?

— Так, навіть дуже. Але чи тільки задля того, щоб піти в театр ти просив мене приїхати?

Ні! Відносини між нами стають нестерпними, і я хотів їх в'яснити. Але час уже виходити. Може хочеш передягнутися?

Надя підійшла до чоловіка і поглянула йому в вічі. — Івасю, ти змарнів, зле виглядаєш, от вже й сиві волосинки на голові...

— Справді, не запримітив. Та це дурниця!

— Ти ще молодий, тобі тільки...

— Не рахуй моїх літ, час не забариться їх порухувати, а... — Калиневич на хвилину завагався і спитав: — А у Озерського немає сивих волосинок? — Пильно дивився на жінку, як вона zareагує на запит.

— Не запримітила, може й є, та він блондин, то

не так помітно, як у тебе. Але чого ти це питаєш?

— Так собі, з цікавості. Що він думає робити, не їде у Польщу?

— Не знаю.

— Не казав тобі?

— Натякав, але ще працює. Добрий лікар, жаль буде, коли покине нас!

— Так... а ти що думаєш робити?

— Як то що?

— Залишишся тут, не жахаєшся можливості зустрітись ще раз віч-на-віч з большевиками?

— А ти? Де ти, там і я! — В міжчасі Надя передгала чорну вовняну суконку. — Позашіпай гудзики, Івасю.

Надя відгорнула чорне волосся набік. Вона дала себе намовити Оксанці і підрізала волосся. Іван немов би шойно тепер це побачив. Заціпуючи дрібні гудзики не вдержався, щоб не провести долонею по плечах.

— Чи я казав тобі колинебудь, що в тебе прекрасна шия?

— Так, не раз. Забув уже?

— Давно тебе бачив...

— Здається, не хотів бачити! Чому?! — Надя відвернулась і стала лицем до чоловіка. Її обличчя було серйозно допитливе.

- Не говорім про це!

— Не думаєш, що тінь, яка впала між нас треба усунути?

— Сумніваюсь, чи це нам вдасться.

— Якщо з'ясуємо собі, яка тому причина...

До дверей хтось постукав. — Пане Калиневич, чи почекаати на вас?

— Ні, ні, не чекайте, щоб не запізнитись. Ми зараз теж підемо.

* * *

Вулиці були неосвітлені, але фое театру мерехтіло світлами ламп і позолотою декоративних розписів. Калиневичі прийшли ще перед початком вистави і зайняли льожу на першому поверсі. Там вже сиділи приятелі Калиневича. Вони з неприхованим зацікавленням

зустріли появу Наді, а вона з трепетом приглядалася і до людей і до краси театру, що в мить примусило забути реальність жорстокости війни. Увагу її скоро полонила гра на сцені, але не надовго. Відчула на собі чийсь упертий погляд. Це з сусідньої льожі пара впертих, пристрасних очей дивилась на неї. Молодий хлопець, адепт театрального мистецтва, як про це згодом довідалася Надя, був очевидно вдоволений зустрітись поглядом з Надею і не намірився покидати свого зацікавлення нею.

— Ми не раз сварили вашого чоловіка, що ховає вас перед нами,— шепотом промовила дама в шовковій зеленій сукні. Надю вразили сильно висунені горішні зуби, що блиснули в сутінку. — Ви не любите великого міста?

Навпаки, велике місто люблю, як і село люблю. Не люблю малих провінційних містечок.

— Любите контрасти.

— Не це. Люблю село, де багато неба і тиші, а велике місто тому, що в його метушні ви загубляєтесь, не порахований кожний ваш крок, не осуджений кожний вчинок.

— Абсолютно з вами погоджуюся, шановна пані,— вмішався в тиху розмову чоловік дами у зеленому, що намагався чути тихо сказані слова.— Але якщо ви непересічна особа, то й у великому місті не то що вчинки, але й ваші думки відомі довкілля, тому по-приятельськи раджу — не лишайте свого чоловіка самітним.

Надя допитливо глянула на кругле обличчя задоволеного із себе джентельмена. Він підморгнув їй довірливо.

— Непересічність вашого чоловіка крутить голови не одній панні, а то і молодичці. Ви б його стерегли!

— Коли їх багато, то не шкодить. Буду ревнувати, коли знайдеться така, що захоче забрати його від мене.

— Ревнощі мучать і поганяють жінку, навіщо аж до того доводити? Та я тільки жартую, дозвольте перепросити за банальну балачку. — Він узяв Надину руку, погладив її, а опісля поцілував. Надя зараз же непомітно стерла з руки дотик масних губ. Іван, що сидів за нею, побачив цей рух і усміхнувся. Надя вже не могла сконцентруватись. Доброзичливий джентельмен кидав зайві

репліки, і очі хлопчини з сусідньої лъожі переслідували її своєю нахабністю, а сумнів в Іванову вірність віддалювали її від гри на сцені. Калиневич поклав руку на спинку її крісла, злегка торкнувся її плечей. Вона обернулась і сперла голову на його руку. Обое були щасливі миттю.

Підчас перерви мужчини вийшли, щоб покурити. Надя і пані у зеленій сукні залишились.

— Чи можна зайти, пані добродійко? — вступив до лъожі і привітався до пані Любицької у зеленій сукні адепт музи.

— Дуже прошу, пане Юрку! Що нового? Як батьки, сестра?

— Дякую, батьки, як завжди, докучають мені своїми поучуваннями, наказують покидати театральну школу. На їх думку, шлях актора негодящий, кажуть перенестися на поплатніші студії.

— Але ви їм не піддаєтесь? Дай Боже, щоб служачи Мельпомені, не зазнали ніколи гірких хвилин!

— Одна хвилина страждання за Мельпомену буде солодшою за розкоші вигідного життя міщанина.

— Це поки ви молоді. Буду рада не розчаруватись у вашій настанові. Але... дозвольте вам представити пані Калиневич. Бачите, пані Надю, яких запалених любителів музи трагедії полибуємо між дуже здібними молодими людьми. Це пан Юрко Пономаренко, який зводить щоденні битви з матір'ю. Вона б хотіла бачити його лікарем або інженером, але ні в якому разі актором.

Пономаренко нахилився над рукою Наді, щоб її поцілувати:

— Коли вас побачив, то думав, що сама Терпсихора мені об'явилась. Ви напевно танцюристка або співачка.

— Ні одне, ні друге.

— Я б хотів вчитися балету, але вже запізно, та в уяві своїй хмариною літаю понад людськими трагедіями. Коли вас побачив, коли побачив неземну красу...

— Пане Юрку, пан Калиневич буде ревнувати, коли почує такі компліменти його жінці!

— Ревнощі — це мізерна річ. Поза тим він сам не скупиться на похвали жіночій гарній вроді.

— Пане Юрку, будьте обережніші в словах! Пані Надя готова розгніватися за очорнювання її чоловіка.

— Це тільки ствердження фактів. Ніколи я не чув, що пан Калиневич жонатий. Львівські панни переконані, що він вільний. Чому він те скриває? Панна Ірця Мельник...

— Пане Юрку, перестаньте, ви говорите нісенітницю, ображуєте!

— Панна Ірця Мельник...

— Пане Юрку, перестаньте або вийдіть!

— Пан Пономаренко не ображає мене тим, що розповідає тутешні плітки,— Надя глянула вгору на гарного хлопця. — прошу, сідайте,— вказала йому крісло.

— Вдячний вам за дозвіл сісти біля вас, ви шляхетні у своїй вибачливості. Не гнівайтесь, що хотів вас вразити, це тільки помста за те, що ви вже заміжня і я мушу втратити надію.

— Скільки разів ви вже тратили надії? — Надя злегка підсміхнулась.

— Краще в молодості забагато кохатись, ніж пройти її з крижаним серцем. Це гарний час, коли людина ідеалізує, а, розчарувавшись, шукає нових об'єктів для ідеалізування.

— Справді, ви, пані Надю, заповнили ум пана Юрка і будете його музою хоч би протягом сьогоднішнього вечора. До речі, як вам подобаються наші артисти?

— Ще не маю своєї думки про них, може з кінцем вистави зможу сказати.

— Вони прекрасні, але ми молоді, будемо ще кращі.

— Ваш обов'язок змагати до довершеності. Бажаю вам дійти до висот.— Надя простягнула до хлопця руку. Юрко Пономаренко відійшов, але не у свою лужу. Надя його ніколи більше в житті не бачила.

* * *

Після вистави Калиневичі були запрошені до Любицьких на малу забаву. Зібралось досить чисельне товариство, так, що одна велика і дві малі кімнати були переповнені. Товариство забавлялось розмовою, дехто змальовував страхітливу візію приходу большевиків,

дехто, несміливо, признавався у своїх плянах втечі на Захід. Точно о дванадцятій годині ночі розляглись на вулиці постріли. Присутні стривожилися, але швидко здогадалися, що це німці вітають Новий 1944 рік.

Любицький підніс чарку з яешним коняком і виголосив тост:

— Хоч це й не наш Новий Рік, але дозвольте, шановне товариство, випити за погибель наших ворогів!

Всі підняли чарки, мовчки випили. Коли б між присутніми і була така людина, що донесла б німцям за надто сміливий тост, то Любицькому легко було б оправдатись, що він не німців, а большевиків мав на гадці.

Хоч це був піст, бо до Різдва ще кілка днів, в одній з кімнат грала музика патефона і декілька пар танцювало. Чим же іншим заповнити години довгої ночі, як не танцями? Сміливців ходити поночі не було. Воєнний стан. Ніччю ходити заборонено.

* * *

Ранок був тихий, падав легкий сніг. Калиневичам до хати було недалеко. По дорозі вступили до катедри св. Юра. При головному вівтарі відправлялась тиха Служба Божа. Було чимало молільників. Далі пішли єзуїтським городом.

Калиневич тримав Надю під руку, а вона совгалась по замерзлих алеях парку. Була стомлена, вже другу ніч не спала, але веселість не покидала її.

— Як гарно тут, Івасю! дерева сплять ніби мертві, але в них пульсує надія розцвісти ще раз, ще раз і ще сотий раз. Все у світі прагне жити! Івасю, знаєш про що я часами думаю? Ні, цього не можеш знати, бо ми так мало із собою говоримо. Ми себе не знаємо, не розуміємо. Мовчиш, як звичайно, добре... може й нецікаво, про що я часами думаю, а все ж я тобі скажу. Я думаю, хто з нас мудріший, ми, люди, чи дерева. Дивись, ми люди, вигибаємо, винищуємо самі себе, а дерева живуть по кращому закону Божому. Ми дуже грішимо перед Богом, не так? Ти мовчиш? Вибач, що городжу нісенітничі.

— Не такі філософи, як ти, брались пізнавати життя, а через нього Бога і не дійшли до пізнання. Нам залишається прийняти його таким, яким дала його нам

християнська релігія.

— А леж німці християни, а нищать нас, християн, ми нищимо їх, де можемо; поляки теж християни і з хрестом на грудях ріжуть в ім'я хреста. Століттями християни вибивають одні одних, дістаючи благословення на вбивання від своєї церкви. Я цього не розумію!

Надя, ступивши на запорошений снігом лід, посовгнулась і впала. Сильно вдарилась в стегно, але сміялась.

— Ось бачиш, я впала і могла розбити собі голову.

Було б по мені. Мама поплакала б, Оксана, ти і скоро забули б мене. Неправда?

— Ні, я тебе ніколи не забув би!

— Хочеш, щоб я сміялась? Скажи, хто це Ірця Мельник? Чи через неї ти не забуваєш мене?

Вражений Калинович майже викрикнув: — Хто тобі про неї казав?!

— Були вже такі.

— Надю, вір мені, жадна жінка між нами не стоїть!

— Я б хотіла, Івасю, знати правду. Не скриваймо нічого перед собою. Це нечесно!

— А твоє кохання з Озерським не стоїть між нами?

Надя споважніла. Мали вже вийти на вулицю, але вона забажала ще пройтися по парку. Завернули. Кущі, дерева, лавки, стежки і травинки вкривались пухнастим покривалом. Де-не-де спадали пучки снігу. Горобці, ворони й голуби вітали день, розпростирали крила в ранішній молитві і зривались шукати їжі.

— Озерський — твій друг з дитячих літ, а мій тепер. Чи ж не можна мати приятелів? Тобі хтось наговорив неправду. Скажи хто?

Іван вагався. Він вже стільки натерпівся у своїх здогадах. Він сам відсунув від себе Надю тільки тому, що його мужеська гідність була ображена. Він повірив, що жінка проміняла його за Озерського. Стиснув рота і мовчав.

— Івасю, знай, я Озерського шаную, це гарна людина, між поляками білий крук, у відношенні до нас, українців.

— Через кохання до тебе!

— Не кажи так!

— То між вами нічого немає?

— Він звирівся мені у своєму коханні, так, до мене, признаюсь. Йому здавалося, що я в моєму одруженні нещаслива...

— А ти такою не є?

— Подеколи так, але прагну в'яснити, чому. Поможі мені! Я думала, що ти кохаєш іншу і хотіла знати, хто вона. Признайся, прошу! Не буду плакати. Буду терпіти, коли мене покинеш. Але коли мене відкидаєш тому, щоб помститися за Озерського, то це крайнє безглуздя. Я Збиха ніколи не кохала, а не покохавши другого, не зрадила тебе. Віриш мені?

— Значить це проста інтрига...

— Чия?

— Іванка Птасінська казала мені, що ви кохаєтесь.

— І тому ти втік від мене, чи радше прогнав мене від себе?

— Так!

Калиневичі замовкли. Надя дивилась на доріжку перед себе, а Іван угору. Небо зі сходу прояснювалось, а сніг ще трусив малими платочками.

— Чого вона це зробила, Надю? — по довшій мовчанці спитав Калиневич. — Яка була ціль у тому?

— Незабаром це в'ясню. Ох, як добре, що я приїхала до тебе. — Надя пригорнулась до чоловіка. — Але не здається мені, що задля в'яснення Іванчиної інтриги кликав ти мене до себе.

— Ні. Хотів сказати, що не можу в'язати тебе, наражати твого життя... Я добровільно України не покину, або загину за неї, або буду бачити її вільною. Я, моя дорога, залишаюся тут! Коли б ти хотіла виїхати...

— Як ти можеш таке думати?! Скоріше чи пізніше всі мусимо померти. Та краще вмерти молодими, як огірченими життям стариками. Будеш помирати, то і я з тобою. Що? Все вже в'яснили? Нічого нас більше не ділить?

— В кошмарних привидах бачив тебе із Збихом. Думав, втратив назавжди. Прости мені, моє ти сонечко, моя радосте, моя велика турбото!

Надя простягла обидві руки до Івана. Він взяв їх у свої теплі. Вона усміхалась, він був серйозний. Вона

була рум'яна, він — блідий. Вона була щаслива, йому радість розпирала груди. Притулившись одне до одного і не говорячи ні слова, попрямували додому.

Надя ще того дня вернулася до Гірного.

* * *

Праці в шпиталі було дуже багато. Шойно під кінець січня могла вибратися до Озерян.

Вже мала виходити з хати, коли до неї прийшла Оля Іванчук. Зайшла вона через кухонні двері, де крім Наді була мати і селянин, саньми якого Надя мала поїхати.

Винниця перелякалася Іванчукової немов упиря, але зараз же отямилась і гостро заявила:

— Пані Олю, не хочу, щоб ви переступали порога моєї хати.

Я прийшла не до вас, а до пані Наді. Мені треба з нею поговорити.

— Я не хочу, щоб ви говорили з мою дочкою! Ви не маєте, не можете мати спільної теми до розмови.

— Залишіть, мамо! Пані Олю, зайдіть ближче.

— Надю!

— Хвилинка, мамо, я хочу знати, що пані Іванчукова має мені сказати. — Надя запросила жінку до ідальні і причинила засклені двері.

Дякую, що не прогнали мене. Перш за все прийміть від мене цей рисунок. Це ваш портрет, що його мій чоловік давно вже нарисовав.

Надя розгорнула папір, звинутий у рульон. На ньому вугіллям був нарисований її портрет натуральної величини, що його кілька років тому зробив Іванчук.

— Як вам могу віддячитись?

— Нічим не треба. Я виїжджаю, пакую свої речі і випадково знайшла цей рисунок між іншими паперами на шафі. Одне прошу: не згадуйте мене ні злим, ні добрим словом. Мене всі осудили, не думаючи, що кинутий осуд частинно падає на них самих. Хоч би ваша мати. Не хоче тепер і в хату пустити. А коли я приходила до неї, пропонувала, щоб купила образ або замовила ваш портрет, то вона сміялась із мене. Ваші батьки були перед війною багаті, могли купити образ у мистця,

але їм навіть через гадку не прийшла така дивовижна думка. Після смерти мого чоловіка нагло всі почали про нього говорити як про великого мистця. Знайте, що тільки один дентист, і то жид, купив образ в заміну за свою роботу, за коронку на моєму зубі.— Іванчукова показала пальцем на золотого зуба, що кінчиком визирав з кутику рта.

— Пані Олю, це через несвідомість...

— Не кажіть так. Мистецькі твори переховуються по музеях. Всі ви ними хвалитеся, але не дбаєте про тих, хто ці цінності творить. Добре, я довела свого чоловіка до самогубства. Він не міг дати хліба мені на прожиття. Голодувала я, голодували діти і він.

— Пані Олю...

— Не переривайте, вислухайте мене, бо ніхто інший не хоче слухати. Розсудіть мене з нашим громадянством, хоч того суду я не потребую. Скажіть, чи вся вина по моїй стороні?

— Ви повинні були чоловікові помагати, ви того не робили. Він був справжнім мистцем, ви знали за кого виходите заміж. Але пригадую, як одного дня ви прийшли до нас, а мама робила налісники зі сиром. Ви здивувались, що налісники без родзинок. Хвалились тоді переді мною, що до сиру додасте родзинки. Пам'ятаєте?

— Так, це було тоді, коли чоловік добре заробляв, малював церкви.

— Отже перші роки ви провели в добробуті, який дав вашому чоловікові змогу намалювати всі ті образи, що завішують стіни вашої хати. Правда, ніхто їх не купував. Я сама не купила ні одного, своїх грошей не мала, була ще тільки школяркою, а відтак — війна. Всім зле під час війни, крім обманців і злодіїв, але всі змагаються, щоб лихоліття пережити. Ваш чоловік почав працювати в бюрі. МАЛО ГРОШЕЙ. Не вистачало? Чому ж ви не пішли до праці?

— Ви знаєте... діти...

— Діти не заважали вам приймати любовників.

— Я не хочу, щоб ви про це говорили!

— Ви прийшли до мене, щоб я вас оправдала. Думаю, пані Олю, що ви від мене оправдання не почуєте!

— А я вам кажу, що ви всі загнали мого чоловіка в могилу! І це я скажу своїм дітям, коли вони виростуть!

— Якщо це вашу совість очистить, то скажіть. Дай Боже, щоб Любцьо і Нью ньо в це повірили. Мені вас не жаль, але жалію ваших гарненьких хлопчиків. Ви будете щасливі в обіймах нового Франца чи Фріца.

Фріц мене кохає і я їду до його матері. Вона чекає на нас.

— Щасливої дороги! Збережіть крихітку доброї пам'яті про чоловіка і передайте її дітям, щоб не соромились за нього.

— Ви мені не простили?

Надя нічого не відповіла. Дивилась на гарну жінку, з очима як чорні діаманти, високим чолом і гладко зачісанним волоссям. Рівний, дещо загострий ніс, вузькі уста. Лице біле з рум'янцями, по яких можна було підозрівати, що туберкульоза у неї невиліковна. Чи справді не в силі була ця жінка допомогти своєму чоловікові, носячи воду чи перучи білизну по людях. Може й ні! Але могла шити, вишивати! Чейже собі такі гарні суконки, блюзки вишивала! А може люди не хотіли давати їй роботи, бо боялись набратись від неї страшної недуги? Жила вона як на відлюдді.

Наді нараз жаль стало цієї жінки. Чи вона має право докоряти їй? Простягнула до Іванчукової руку.

— Будьте щасливі, пані Олю! Я вас ніколи не згадуватиму злим словом!

— Дякую.

Іванчукова витирала сльози, коли покидала хату Винницьких.

— Чого вона приходила, що тобі принесла? — гнівно спитала Винницька Надю, коли за Іванчуковою закрилися двері.

— Рисунок свого чоловіка. Він мене колись нашкіцував.

— То треба буде заплатити!

Винницька понесла кількадесять марок, але Іванчукова не прийняла. Вона вміла показати свою гордість перед людьми, яких не любила.

* * *

Крім того, щоб в'яснити справу з Іванкою, Надя мала ще думку просити Грицька Клина або «Чорнобривку», щоб підшукали бодай трьох дівчат для допомоги в шпиталі. Брак лікарів і сестер відчувався гостро, а незабаром мав ще від'їхати Озерський. Оксана з чоловіком теж рішили покинути Гірне. Йовики переконували і Надю, але коли Надя категорично заявила, що вона з Іваном не виїдуть, то Оксані стало ніби соромно, і вона оправдувала себе тим, що не всі такі сильні духом, як Надя і брат. Вона хотіла врятувати малого Олеса та синьооку Олюсю, і її материнський страх за дітей оправдував бажання втекти від большевиків хоч би на край світу.

До Озерян Надя приїхала вже пізно, але ще не настільки, щоб не скласти кількох візит. Перш за все пішла до старенького учителя, одного з тих могіканів, національну свідомість якого розбудили вірші Маркіяна Шашкевича. Слідкував він за розвитком української мови і навчав у школі, хоч і з поміччю прутика, але і з повною жертвенністю. Його Озеряни шанували, хоч не так, як другого вчителя, молодшого, який був колись підстаршиною в петлюрівській армії і вернувся з неї хворий. Під час пацифікації побили його польські вояки так, що рани не гоїлися цілий рік, а відтак ніколи вже сильного здоров'я не мав. Не зважаючи на фізичну кволість, помагав закладати споживчу і мануфактурну кооперативу, молочарню, а відтак кооперативний банк і сам в ньому безплатно працював. Помагала йому в цьому його жінка, теж учителька. Вони не мали власних дітей, їхніми дітьми були діти Озерян.

Надя тільки на хвилинку заскочила до тих учителів, бо власник саней нетерпеливився. Село велике і обійти його в морозний вечір було б понад її сили. Нарешті заїхала до хати Грицька Клина. Тут прийняли її як найріднішу. Марися вхопила Надю в свої обійми і крутилась з нею, як веретено. Опісля вхопила немовля, закутане в перинчину і, не чекаючи похвал від Наді, сама вихваляла його під небеса. Коли довідалася, що Надя в них не заночує, що хоче йти в свою хатину на гірці, надягнула кожушину, зав'язалась в теплу хустку і побігла туди, щоб нагріти хату. Була мов живе срібло, непосидюща, говірка і весела.

У Клинів місце малого Ісаака зайняв доктор Ісаак Шрегер. Йому Клини відступили кімнату, зроблену для матері і сестри. Коли Надя приїхала, Шрегер був у кухні. Зрадів їй не менше, як Марися, хоч і не пішов у танок. Вигляд його був свіжіший як в місті, навіть плечі дещо випростались, але на лиці, як завжди, пробивався вираз резигнації. Журився тепер браком медикаментів, і в Гірному, і в Озерянах. Без медикаментів лікар має зв'язані руки. «Люди думають, що лікарі чудодійники, а воно так не є», — говорив він.

Надя розповіла про настрої в місті, критичну ситуацію в шпиталі. Грицько з Шрегером радилися, кого з підшколених Шрегером медичних помічників можна б післати до Гірного. Ранком Грицько Клин мав поспитати згоди намічених дівчат.

Пізно вночі Надя йшла до своєї хатини, але не могла стриматися, щоб не кинути грудкою снігу у вікно Чорнобривки. В хаті засвітилося світло, двері прохилились і мужеський голос строго запитав:

— Хто це?

— Це я, Надя Калиневич. Хотіла знати, чи всі живі-здорові.

— О, пані Калиневич! Заходьте!

— Ні, мені треба поспішати. Якщо жінка завтра вранці матиме час, то нехай зайде до хатини на гірку. Добре?

— Чому ні? А як пан Іван? Давно не були в нас. Чи теж приїхав?

— Ні, але скоро приїде. Добраніч.

Чоловік Чорнобривки ще хвилинку стояв у відхилених дверях, поки Надя не зникла за високою кучугурою снігу.

Наступного ранку Надя закип'ятила на примусі молоко і випила його з кусником хліба. Не розпалювала в печі. Не думала вертатися сюди. В хаті було холодно, коли прийшла Чорнобривка.

— Ви, Неїто, чому не запалили? Немає дров? — глянула по кухні, а дрова лежали поскладані мало не під стелю.

— Я зараз відходжу і вже не вернуся сюди. Чекала тільки на вас. Що нового? Все гаразд?

— Ніби так... Не знаємо, що далі буде.

— Майбутнє у великій мірі залежне від нас самих.
Так?

— Так і не дуже...— Чорноока жінка була прибранна йти до церкви, бо ж це неділя, хоч і дзвони не дзвонять. Їх німці позабирали для відливу куль.

— Я вчора говорила з Грицем Клином, що ми потребуємо в Гірному дівчат до шпиталю. Біда, в шпиталі хворих повно, а немає кому їх обслуговувати. Порадьтеся між собою і з Грицем, добре?

— Та вже побачимо... А як там? Німці тікають?

— Тікають, ще й як! Але друга біда суне — большевики. Як собі раду дамо з ними, не знаю.

— Будемо битись! Ви залишаєтесь з нами, що?

Надя заховала волосся під беретку, а на беретку ще зав'язала теплу велику хустку. Дорога перед нею далека. Поглянула на себе у велике дзеркало, яке висіло в спальні, і побачила, що і Чорнобривка собі в ньому приглядається. Висока молодиця із здоровим лицем була вдоволена з своєї відбитки. Виструнчена чекала відповіді.

— У ваших рядах і я буду битись.

Вийшли на дорогу. — Я вас підведу трішки, хочете?

— Яке наївне питання, певне, що хочу. Веселіше разом. Але мені ще треба вступити до школи, поспитати чи Птасінські вдома, бо коли виїхали...

— Не треба вступати. Напевно знаю, що вони у дворі. Але чи то правда, Неїто,... Не будете гніватись, коли щось питаю?

— Напевно ні.

— У нас пішла поголоска, що ви з Калиневичем розходитесь.

— Хто ж пустив ту поголоску?

— Коби то знати! Хтось може з міста привіз, а може тут зі школи вийшла...

Ні, Чорнобривко, я не розходжуся з своїм чоловіком!

— Слава Богу! Ми журились.

— Це добре з вашої сторони.

— А чого ви знову йдете до замку? Знаєте, що...

Молодиця завагалась. Вони вже поминули церкву. Озеряни, старші, молодь і діти, прямували до церкви. День був морозний, але тихий, сонячний. Сніг відбивав

яскраве проміння, мороз скрипів під чобітьми. Завернули у вулицю наліво. Тут ішли слабо витоптанною стежиною. Хати стояли рідше і менше було людей.

— Я вже буду вертатись.— Чорнобривка пристанула. Пристанула й Надя.

— Дякую, що мене провели, але, здається, ви хотіли мені щось сказати?

— Не знаю, чи то буде добре.

— Ет, я вас не пізнаю, де ж поділась та найвідважніша в Озерянах дівчина.

— Та воно вас буде боліти.

— Що ж таке?

— Ми постановили зруйнувати замок.

— Чорнобривко, тут занадто холодно, щоб стояти і обдумувати ваше рішення. Все ж ви подумайте розважніше над ним. Цей замок, хоч у ньому жили чужі, ворожі нам люди, збудований нами. Наші прадіди ставили там камінь на камінь, цеглу на цеглу. Цей замок належиться нам.

— Я й сподівалась такої відповіді від вас. Видно, є правда в тому, що ви симпатизуєте молодому Озерському і не хочете нищити його гнізда. Нам, озерянам, воно нагадує панщину, насильства, наругу над нами. Ні, Нієто, ми його знищимо і поставимо новий. Символ нашої волі!

Надя дивилася на Чорнобривку, що втупилася поглядом в обрій зі синьою смугою лісу. Це та жінка, що жадібно слухала на сходах її п'ятки доповіді про минуле України, про славні княжі часи, про козаків, які гордили смертю, про Сковороду — передвісника Шевченка, про визвольні змагання... Надя вчила її, а сама набиралася від неї відваги. Як їй тепер вияснити, що в тому замку є й скарби української культури?

Чорнобривко, я симпатизую Озерському, як людині, прихильній нам, і не тому хотіла б залишити цей замок.

— Всі вони з одного гадючого кодла!

— Хай буде, але в своєму гнізді вони нагромадили наші багатства. У нас, на жаль, забагато руйнується і в тих руїнах гине наше добро. Чорнобривко, минулого ми не змінимо. Творім нове, гарне нове, вартісне вас, мене, всіх нас, озерян, гірнечан, львов'ян, киян, харків'ян, полтавців, ну, всіх, всіх! Ви мене розумієте?

— Що вам би казати? Розумію і не розумію. Ви маєте свою правду, а я свою.

— Коли ми ці правди злучимо, то матимемо велику-велику правду, за яку будемо битись. Так? Я вже піду, бо, стоячи, замерзну на кістку. Дякую за ширу розмову.

Надя пішла до замку, який вирізувався виразними контурами на пресиньому небі, а Чорнобривка — у село. Ще вона оглядалась і здалека гукнула: — Швидко приїжджайте знову! — Надя помахала до неї рукою.

Дорога була дуже важка, але Надя її поборолала. Розігріта ходою, стала перед замком. Побачивши, що сніг з переднього входу не відметений, зайшла бічним. Почистила чоботи віником, вишкребла набитий сніг з підшов об дротяну витирачку. Перейшла коридорчик і постукала у кухонні двері. Ніхто не відповів, і вона відкрила двері. У велику піч Птасінський підкидав дрова. Думаючи, що це прийшла служниця, він не оглянувся. Надя підійшла до нього.

— Добрий день, Ясю!

— Як ти з'явилась? Як приїхала? — Птасінський взяв Надю в обійми. — Роздягайся, зараз напою тебе чимсь гарячим. Хочеш вишнячку? Ні? Тоді гарячого чаю. Яшенька ще спить. Ходім нагору, збудимо її та разом поспідаємо.

— Дякую, я вже снідала.

— Не повірю. Коли ти могла вже снідати? Знаєш, краще піди сама, збуди Яшеньку, а я приготую тим часом лукуллів бенкет. В місті не попоїсти, так як у мене. У Яся комори повні.

Пройшовши великий, холодний гол, Надя піднялась сходами на поверх. — «Ці сходи тесані нашими руками, — промайнула думка, коли згалада розмову з Чорнобривкою. — Ця балюстрада також, — і погладила рукою зимне поруччя з темного дерева. — І ці стовпці з рослинними орнаментами напевно різьблені також українськими теслярами, такими, як і мій батько. Що ж, буде все це знищене!»

Надя постукала до дверей Іванчиної спальні. Не чекаючи запрошення, увійшла. Вікна вже були відслонені, а Іванка витягала руки в теплій нічній сорочці угору. В цій позі вона немов застигла, коли замість чоловіка побачила кузину.

— Яка несподіванка! Прямо не вірю, що бачу тебе.

— Причину несподіваного мого приїзду постараюся швидко вияснити.

— Що сталося? Хтось захворів? Мама, Озерський?

— Ніхто не захворів, ніхто не вмирає. Це ти хвора, наробила дурниць! Ти сказала Іванові, що ми з Озерським кохаємось. Яке ти мала право нищити наше подружнє життя?! Чи ти знаєш, що мало не довела нас до розводу?

— А ти була б нещаслива? Не вдавай, не бреши бодай переді мною. Ти можеш обдурювати свого Івася, але не мене. Маю добрі очі.

— Це твоя нікчемна вигадка. Я прийшла, щоб ти написала листа з вибаченням перед моїм чоловіком. Я цього від тебе вимагаю! Ти мусиш признатись, що сказала неправду.

— Ніколи цього не зроблю!

— Ти мене ненавидиш!

— Щойно тепер прозріла? Як це могло статись що вже раніше не догадалась!

Іванка встала з ліжка і вдягнула теплу, чорну накидку з великими червоними маками. Кольори пеньюару контрастували зі синіми стінами. Вона наблизилась до Наді, яка ще все стояла біля дверей.

— Знаєш, відколи я тебе не люблю? Відколи ми ще були малі. Пам'ятаєш, як твоя мама пошила нам червоні суконочки, складені спереду і з кокардою на плечі? Ми в тих суконках фотографувались разом. І вже тоді моя мама сказала, що ти краща за мене. А пізніше в гімназії, думаєш, я щиро тебе намовляла, щоб ти подалася до фільмової школи? Ні, це не було широко! Я прагнула туди піти, але знала, що мої шанси слабкі, щоб вибитись на артистку. Ти їх мала, і це мене злостило. Та це ще не все! Опісля таємна зустріч націоналістів, ти залишаєшся між ними, а мене викидають. Я знала, що ти далі належиш до організації, знала, чого приїжджаєш до Озерян! Ти тут організувала нову п'ятку, а вдавала, що приїжджаєш до моїх батьків чи до мене. Мої батьки вихваляли тебе, яка то ти добра сестрінка, що так часто навідуєшся до них, а я була б тебе разом з ними роздерла. Тебе за фальш, а їх за сліпоту. Але я нікому нічого не говорила. А далі Озерський. Ти знала добре, що я його кохала від дитячих літ.

Не кохала задля маєтку, задля графського титулу. Я покохала його усією глибиною моїх почуттів, а вийшла заміж за Птасінського. Хотіла бути ближче нього, час-до-часу бачити його. Ти це розумієш? Що ж далі. Озерський мене явно ігнорував, а симпатії почав виявляти до тебе. Ти ніби нічого не догадувалась, приймала його тужливі погляди, як належну данину, а він шораз більше в тебе залюблювався. Я його зненавиділа і вирішила помститись. Першою пімстою було те, що я зайняла його палату. Коли він сюди приїхав, то напевно гостро відчув, що йому тут немає більше місця. Він тим ніби не перейнявся, поїхав до тебе, до того провінційного, брудного містечка, де до сьогодні мешкає у жидівській, найманій хаті.

— Іванко!

— Що, болить тебе? Почекай! Ти мала його цілими днями при собі, а сюди приїжджала до чоловіка, який тебе кохає. Не дивуйся, що я цьому поклала кінець! Озерський тебе назвав Неїтою, і ти йшла сьогодні чинити суд наді мною. Ні, суд я над тобою чиню. Я перейму роль Неїти, щоб доказати твою нікчемність.

— Ти мене не можеш судити, бо я ніколи свого чоловіка не переставала любити. Я його кохаю сьогодні ще більше, як в початках, але ти признаєшся в помсті на всіх за байдужість Озерського до тебе. Схаменися!

— Забирайся звідсіля! — Іванка раптовим рухом відчинила двері. За дверима стояв Птасінський. Іванка налякалася його гірш чорта. Стояв він з затиснутими зубами і гнівом палаючими очима. Не знала вона, скільки розмови дочув він крізь тяжкі двері, як довго за ними стояв.

Надя пройшла біля нього, збігла зі сходів, пішла у кухню, щоб одягнути плащ і вибігла надвір. — «Боже, прости мені, що довела сестру до такої страшної люті! Прости мені, молю тебе!» — У відчаї хотіла кричати. Не йшла, а бігла вперед. Ясна голуби́нь неба приманювала до себе.

* * *

Минули лютневі морози і березневі розтопи. Квітень закрасив ліси і поля новим листям, новими паростками, запашними фіялками та конваліями. Вже і

великі іриси розбрунькувались довкруги замку, де колишні озера залишили досить вологости, потрібної розквіту нового життя.

Озеряни вийшли з плугами на поля. Вже і засіви почались, а двірські поля поростали бур'янами. Птасінський збирався виїздити на захід, у Польщу. З ним мали виїхати всі його робітники з родинами. Вийшов бо наказ від окружної повстанської команди всім полякам забиратись з українських земель. Кожна польська родина мала право вивезти із собою свій рухомий маєток. Птасінський дістав окрему заборону, а саме, не дозволено йому вивозити збіжжя.

Птасінський знав, що на Холмщині, Поліссі і Волині поляки вбивали українців, живцем палили по церквах і домах. Радий був, що його попередили і наказали забиратись. Боявся чогось гіршого, як реванжу за вбивства, чинені поляками. Боявся, але й лютився, що не дають йому забрати збіжжя. Постановив не послухати. Коли Іванка при допомозі слуг збирала свої достатки, Птасінський поїхав до Львова і в земельному уряді дістав папери — дозвіл вивезти більшу кількість зерна у Німеччину. Був певний, що того зерна він німцям не віддасть, скрие його і заробить добрі гроші.

Надійшов останній день призначеного виїзду. Сонце вже піднялось, повітря пречисте, хоч насякнуте тривогою, яку навіть жайворонки своїм срібним співом не могли зменшити. По полях нікого не видно, ніхто не працював.

Із замкової брами виїхала бричка. За нею показали вози, навантажені добром і людьми.

Із села головним шляхом виїхало сорок озброєних мужчин. Коли взяти до уваги, що людину, при якій німці знаходили зброю, розстрілювали, то треба було дивуватись відвазі кіннотників, озброєних в рушниці і револьвери. Озеряни вже не боялися, німці виминали ївхне село і ліси, бо знали, що там постала народня республіка.

Кіннотчики стали в тому місці, де дорога із замку лучилася з головним шляхом. Саме над'їжджав перший віз-бричка. На возі сиділа Іванка, вона поганяла кіньми. Птасінський ішов побіч. Побіч брички ще йшов Іванчин батько. Прийшов попрощатись з дочкою і зятем. Мати з болем голови залишилася в хаті.

Коли бричка наблизилася до віддалі двадцяти кроків від вершників, Грицько Клин, він же командир, дав наказ стати. Бричка стала, почали задержуватись і другі вози.

— Ми хочемо перевірити, що ви від нас вивозите. Не ставте спротиву, то і біди не буде.

— Ви не маєте права нас перевіряти! Не ваша влада тут! — Люто закричав Птасінський.

— Скільки у вас мішків збіжжя?

— Скільки мав, стільки взяв. Навіть не гадайте приступати до нас!— Птасінський витягнув з кишені револьвера. Іванка і собі висмикнула з-під сидження револьвера.

— Поля ви залишили голими. Їх треба засіяти.

— Не ваші поля, не ваша турбота!

— Не вам нас вчити. Досить нагосподарювались. Скільки родин їде? Дев'ять? Дев'ять мішків зерна можете взяти! Решту ми забираємо!

— Того ніколи не буде! Я везу збіжжя німцям. Маю наказ. За один зграбований мішок зерна німці вас розстріляють.

— Не грозить, бо ні вас, ні німців ми не боїмося. Проїжджайте вперед, другі вози ми перевіримо.

Птасінський раптовим рухом вискочив на бричку і з витягненим вгору револьвером крикнув: «Стріляйте бандитів!». Сам пустив постріл у Грицька, але в тому моєнті і Грицева куля досягла його. Відважніші з других возів почали стріляти з рушниць, що їх мали перед тим похованими. Кілька останніх возів завернули до замку, тікали. Стрілянина не була довга. Грицько Клин випустив рушницю з рук, вхопився рукою за прострілене ліве рам'я. Іванка однією рукою держала поводи, а другою, з пістолем, націлилась на Грицька. Батько її, що нахилився над мертвим Птасінським, раптовим рухом піднявся і вхопив дочку за руку:

— Не смій свого стріляти!— крикнув не своїм голосом. Куля, призначена Грицькові, пробила батькове серце. Іванці не було вже часу перелякатись свого випадкового вчинку. В тому самому моменті аж три кулі прошили її біле, випещене тіло.

Поляки більше спротиву не ставили. Між ними були ще двоє ранених. Крім тяжко пораненого Грицька,

в його війську ні вбитих, ні ранених не було.

* * *

Місяць червень наближався до гарячого липня. Грицько Клин підлікувався настільки, що вже збирався вертатись до Озерян. Одну кулю доктор Шрегер ще вдома витягнув із рам'я, але другу не відважувався, надто глибоко зайшла у легені. В шпиталі у Гірному, доктор Ясінчук, що вже відвіз родину до Кракова і повернувся ще працювати, після наради з Озерським, постановив кулю залишити в тілі. Операція була б дуже ризикозна. Інфекційна гарячка досить швидко минулася, рана із середини загоювалась.

Гарматні постріли було чути щораз ближче. Хто мав можливість, утікав з міста. Раннім поїздом від'їхав доктор Ясінчук. Вже і гестапо покинуло Гірне. Тюрму залишили порожньою, всіх в'язнів вивезли до концентрарі або розстріляли, а деяких, щасливців, випустили.

Гравер, начальник гестапо, проїжджаючи попри шпиталь, відвернувся від вікна. Підозрівав, що Калиневич, всупереч його заборони, живе в Гірному і тепер може і бачить його втечу із міста.

Два рази кликав він до себе Надю, випитував де чоловік. Грозив їй арештом. Другим разом задержав її кілька годин у тюремній келії. В тому часі, з двома гестапівцями пішов у шпиталь, пройшов усі залі, всі більші і менші кімнати, але добре замаскованих дверей Іванової криївки не знайшов. Страдницький вигляд хворих, тяжкий запах з ран паленого тіла, бо в шпиталі було біля сотні недопалених поляками на Волині мужчин, жінок і дітей, відстрашив Гравера від ще одної «прогулянки» по шпиталі. Він любив чистоту, свіже повітря. Вдарити допитуваного кулаком між очі, вибивати зуби або стріляти до соток безборонних жертв божевільної політики маняка-Гітлера, уважав своїм почесним обов'язком як «надлюдини». Наслідків своєї роботи не хотів розуміти, ні бачити. Щоденно брав свіжу білу хустинку і, в часі допитів, витирив нею свої руки, немов тим очищував себе від бруду dokonуваних злочинів.

Від'їхавши за місто кільканадцять кілометрів, побачив валку військових авт. Доволі довго переконував майора, щоб дав йому з двадцять вояків, потрібних до

наглої операції. Остаточо переконав старшину і завернув до Гірного.

Калиневич бачив останнє гестапівське авто, що проїжджало попри шпиталь. Був певним, що Гравер у авті, бо знав, що більше авт в місті гестапівці не мають. Місто невелике, його розвідці було легко працювати. Тяжкий камінь спав з грудей. Не за себе боявся, а за жінку. Видержати на допитах його нахабну поведінку, не даватись зловити на рафіновані гачки-запити, було важко і Надя нервово підупадала.

Саме зайшов у шпиталь Збих Озерський, прийшов попрощатись, від'їжджав. Калиневич з жінкою випроводили його аж до брами, біля якої стояв Збиховий мотоциклет.

— Не думаю, що розходимось назавжди. Дякую, що дали спокійний, як на воєнні часи, притулок. — Збих простягнув до Івана руку.

— Ми дякуємо тобі за велику поміч. Не одно життя ти врятував тут.

— Радо залишився б, але не бажаю стрінутись вічна-віч з большевиками. Був би мені очевидний кінець.

— Нові буруни котяться на нас, щоб змести нас з лиця землі. Та ми не дамось! Ходи і ти з нами у ліси, у нашу армію. Будемо битись аж до перемоги. Що ти думаєш, Надю? — Калиневич допитливо глянув на жінку.

— Яка ваша думка, Неїто?— Озерський взяв Надину руку у свою. — Яке ваше останнє слово?

— Життя — це тільки хвилинка, швидко проминальна хвилинка. І все ж, яким коротким воно б не було, приємно було за той час пізнати вас, мати вас за приятеля. Ви добра людина. Бажаю вам багато щастя у вашому житті. Вам слід іти до вашої рідні, до ваших.

— Не будете за мною плакати, бодай крихітку жалувати?

— Неїта не плаче!

Озерський підійшов до свого мотоциклета. Вже був застартував, як Калиневич дав йому наглий знак рукою, щоб зупинив мотор. Він вдивлявся в перспективу вулиці, звідки над'їжджало вантажне авто, повне війська, а перед ним чорне, немов гестапівське. Підсвідомість підказала йому, що це вертається Гравер.

— Збиху, біжи з Надею у криївку, витягніть зі скринь гранати. Усі з подвір'я нехай ховаються в будинок. Всі бічні двері позамикають! Біжіть! Ні хвилини вагання. Я зараз буду з вами!

Німці вже були близько. Калиневич зачиняв високу залізну браму. Ключа не було, вже давно десь запропастився. Перев'язав штахети залізним ланцюгом, що висів біля заржавілого замка, замотував вузли. Ледве встиг замкнути на ключ тяжку фіртку.

При головних дверях стояв Гриць Кли́н, вже на протезі, біля нього двоє його друзів з рушницями, що приїхали саме цього ранку забрати свого командира із шпиталю. Рушниці вони мали заховані у соломі на возі. Гриць чув команду Калиневича, догадався, що насувається біда.

— Двері позамикає, Іване, що сталось?

— Гестапо вертається, може і сюди. Треба бути готовими прийняти їх. Роби, що в твоїх силах! — Побіг на другий поверх, напроти нього вже бігла коридором Надя. В пригорщі несла кілька гранат. Побігли у канцелярію, вікна якої виходили на подвір'я. Коли Іван став біля вікна, німці вже повисакаували із авт і з рушницями, готовими до стрілу, скупчились біля брами. Двоє з них розв'язувало ланцюг кількох Гравер післяв до дверей, що не були за огорожею. Ці двері завжди були зачинені. Це був заборонений вхід до відділу інфекційно-хворих.

Гравер підозрівав, що Калиневич переховується в шпиталі, але аж ніяк не вірив, щоб він відважився ставити йому опір. Розлючений, кричав відчинити йому браму. Кілька вояків лізли на огорожу. Почулися постріли. Це Гриць командував своїм хлопцям, куди ціляти. Двоє із штахет впали. Другі заховались за авта. Криків Гравера вже не було чути, перестрілка йшла з двох сторін.

Калиневич усвідомлював собі, що цей бій мусить бути дуже коротким. За цим автом могли над'їхати другі, більше війська.

— Збиху, мусимо кинути гранати! Досить в тебе сил у руках? Докинеш до вулиці?

— Не жартуй! Певне, що докину.

— Я кидаю на гестапівське, ти кидай на вантажне. Тільки по одній, якщо вілимо. Коли ні, кидаємо другі. Готовий? Раз, два...

Сильні вибухи стрясли повітрям, опісля тиша. Пилюка, що знялася на дорозі, падала. З німецької сторони ніхто більше не стріляв. Кілька вояків бігли до цвинтарної брами, що напроти шпиталю, рятувати життя. По якомусь часі почувся стогін з вулиці.

— Ходи, Збиху, може є поранені, треба допомогти.

З револьверами в руках вийшли на вулицю. Мотоцикль Збиха лежав перехилений, з нього капали останні краплі бензину. Збих розлютився не на жарт: «Пся креф, того треба було мені!» Було кілька поранених, Гравер лежав долілиць, мертвий.— От чортяка, задержав мене, щоб віддати в руки большевикам.

Тяжкою ходою вийшов на вулицю Гриць Клинь.

— Що ж, одна дорога стелиться перед нами, пане докторе. Їдьте з нами у село, а там вже і коні для вас, і віз знайдеться.

Озерський з вдячністю глянув на свого пацієнта. Знав, що ранній поїзд, яким від'їхав доктор Ясінчук, був вже останнім поїздом, яким ще можна було виїхати із міста.

— Дякую, пане Клине.

Іван Калиневич давав розпорядження, щоб замести сліди невеличкого побосща.

Було полудне. Гаряче сонце з висот огрівало містечко Гірне. Боротьба за волю для українського народу перекочувалась в нову, зтяжну фазу.

Кінець

